

Kérdések, amelyek elöl nem lehet kitérni

(Az anyag és a tudat dialektikus viszonyának kérdéséhez)

Több mint egy éve, hogy a Filozófiai Szemle hasábjain megjelent az anyag és a tudat viszonyának értelmezésével foglalkozó vitacikk.¹ Azóta írásban ketten reagáltak,² szóban annál többen, az ELTE filozófiai szakán kisebb vitán is foglalkoztak vele. A vélemények megoszlanak. Sokan pozitívan fogadták a cikkben foglalt álláspontot, hasznosnak, tényleges problémákat lényegében helyesen megvilágítónak tartják és munkájukban fel is használják. Sokan negatívan foglaltak állást, a többi között Gondi József és Molnár László elvtársak, akiknek cikkét folyóiratunkban olvashattuk.

A jelen hozzászólás a vitacikket ért írásbeli bírálattal, a vele szemben elhangzott marasztaló észrevételekkel kíván foglalkozni.

*

Mondvacsinált kérdés?

Egyes elvtársak szerint a vitacikk mondvacsinált problémával foglalkozik, feleslegesen és károsan kérdésessé tesz a marxista irodalomban már jól megalapozott és általánosan elfogadott tételeket, és ezért nem érdemli meg, hogy tartalmilag, érdemben foglalkozzanak az általa felvetett kérdésekkel. A cikk legfeljebb azt érdemli meg, hogy kimutassák róla antimarxista jellegét, azt, hogy nem egyezik a marxizmus-leninizmus klasszikusainak megállapításai-
val, vulgármaterialista, eklektikus letérést jelent a dialektikus materializmus talajáról. És hozzátesszik, hogy itt tulajdonképpen egy „harmadik utas” próbálkozással van dolgunk, „a proletariátus érdekeivel ellentétes érdekek filozófiai vetületével.”³

Mindez együttesen a lehető legsúlyosabb ítélet egy magát marxistának vallóra nézve. Ezért kötelességünk ezzel kezdeni.

Valóban mondvacsinált, a munkásmozgalomtól idegen törekvéseket tükröző kérdésfelvetésről van-e itt szó? Meg lehet-e ilyen állítással kerülni a probléma megválaszolását?

Tekintettel arra, hogy *ezeket* a kijelentéseket érvelés nem kíséri, nem

¹ Sipos János: Az anyag és a tudat viszonyának dialektikus felfogásához. M. Fil. Sz. 1960. 3. sz.

² Gondi József: Vulgármaterialista hibák, vagy következetes marxista monizmus? M. Fil. Sz. 1961. 2. sz.; Molnár László: A marxista filozófia tárgyának és jellegének néhány kérdése. M. Fil. Sz. 1961. 4. sz. 1–2. fej.

³ Gondi J.: id. cikk, 248, 245. o.

létező érvekre nem tudunk kitérni. Ellenben beszélnünk kell a kérdés tényleges gyakorlati értelméről. Annál is inkább, mert ha sokan megütközéssel fogadták vitacikkünket, ennek oka az volt, hogy nem értették, miért szükséges az „általánosan elfogadott” tételeket megbolygatni.

Kezdjük azzal, hogy nem egy elszigetelt törekvésről van szó, hazai viszonylatban sem. A cikk pozitív fogadtatása sok elvtárs részéről egymagában is arra utal, hogy érlelődő problémáról van szó. Tudjuk, hogy hasonló törekvések jelentkeznek az utóbbi években a Szovjetunióban,⁴ az NDK-ban,⁵ Kínában⁶. Milyen szükségletek szülik a probléma felvetését? Ha figyelmesen vizsgáljuk a rendelkezésre álló termékeket, kitűnik, hogy több oldalról, egyre sürgetőbben jelentkezik az az igény, hogy a tudatnak az anyagi világban elfoglalt helyét, a tudatnak az anyaghoz való viszonyát pontosabban, sokoldalúbban, dialektikusabban fogjuk fel. Jelentkezik ez az igény a szocializmus építésének új szükségleteiből: hatalmas mértékben nő a tudati tényező, a tudatosság szerepe az új társadalomban, ami azt eredményezi, hogy ma már nem lehet megelégedni a tudat tükröző funkciójának hangsúlyozásával, választ kell adni a tudati tényező objektív társadalmi szerepére, a tudati tényezőnek a társadalom törvényszerű folyamatában játszott szükségszerű szerepére, stb. Ezért vetődik fel új módon a társadalmi tudat és a társadalmi lét kölcsönös viszonyának kérdése, ezért vetődik fel élesen a tudat és a lét azonosságának, egymásba való átmenetének a problémája. A szocialista gazdasági tervező munka megjavítása és tökéletesítése is felveti az ún. szubjektív tényezők objektív hatásának mind pontosabb megértését, felmérését, előrelátását. Az osztályharc ideológiai formáinak előtérbe kerülése az átmenet előrehaladásával szintén ráirányítja a figyelmet a társadalmi tudat változásának és hatásának, a kulturális forradalom fejlődésének objektív törvényszerűségeire. De más társadalmi szükségletek is napirendre tűzik a tudat és az anyag viszonyának sokoldalúbb elemzését. Ilyen társadalmi szükséglet a tudattal foglalkozó tudomány, a materialista pszichológia fejlődésének szükségletei. A pszichológia továbbfejlődése megköveteli az anyag és a tudat viszonya problémájának sokoldalú, helyes megoldását. Itt is világos, ha utána gondolunk, hogy a pszichológia nem elégedhet meg a tudat tükröző jellegének kiemelésével, a tudatnak az anyaggal (mint külvilággal) való abszolút szembeállításával. A tükrözés problémáján túl foglalkoznia kell a tudat aktivitásával, az ember és a környezet kölcsönhatásában betöltött objektív szerepével, az ember választevékenységét közvetlenül meghatározó funkciójával, és tudnia kell a tudatot minden misztifikálás nélkül, mint az anyagi világ egyik mozzanatát, egyik jelenségét kutatni. Ugyanez a szükséglet jelentkezik más tudományágaknál, az idegfiziológiánál és a rohamosan fejlődő kibernetikánál. Az idealizmus ellen vívott nemzetközi harc is megköveteli a tudat és az anyag viszonyának sokoldalúbb megvilágítását. Az antimarxizmus ideológusai, a Wetter-féle jezsuiták, éppúgy mint az egzisztencialista Sartre vagy a revizionista Lefebvre kiharcolnálják egyes marxista szerzők bizonyos egyoldalúságát, hogy diszkreditálják a marxizmust. Az ellenük folytatott harc, de a marxizmus elterjesztéséért, a tömegek tudatának átalakításáért, az idealizmus, a vallásos ideológia leküz-

⁴ Vö. Rubinstein, Tugarinov és mások kutatásaival.

⁵ Vö. Georg Klaus: Jézusiták, isten, anyag. Kossuth 1960.

⁶ Vö. Vita a gondolkodás és a lét azonosságának problémájáról Kínában. Aj Sze-csi: Engels is helyesnek tartotta a gondolkodás és a lét azonosságának tételét. M. Fil. Sz. 1961. 3. sz.

déséért folytatott küzdelem mind mind a tudat problémájának gazdagabb megoldását követelik.

Azért mondjuk: gazdagabb megoldását — mert mai marxista irodalmunk ezekre a kérdésekre még nem adott teljesen kielégítő választ. Ezt kimondani nem szentségtörés. Először is: a szocialista forradalom fejlődése olyan új kérdéseket vet fel, amelyekre a marxizmus-leninizmus klasszikusai még nem, vagy csak fő vonásaiban válaszolhattak. Engels előre látta „az emberiség ugrását a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába” — de arra csak néhány általános utalást tehetett, hogy ez milyen változásokra vezet majd a tudat társadalmi szerepét illetően. Az új kérdéseket a mi korunknak kell kidolgoznia, ami azzal jár, hogy a materializmus alap kategóriáit szükségképpen tovább kell fejlesztenünk, konkretizálnunk. „A materializmusnak már minden korszakalkotó természettudományos felfedezéssel más formát kell öltetnie és amióta a történelmet is alávetjük a materialista tárgyalási módnak, itt is új útja nyílik a fejlődésnek” — írta Engels 1886-ban.⁷ A marxizmus alkotó szelleméhez hűek azok, akik a társadalmi fejlődés új szükségleteinek és tényeinek ösztönzésére arra törekcszenek, hogy tovább gazdagítsák a dialektikus materializmus elméletét. Másodsor figyelembe kell venni azt is, hogy az utóbbi évtizedek marxista irodalmában voltak közismert negatívumok, amelyek gátolták a társadalmi és tudományos fejlődés új tényeinek filozófiai feldolgozását.

Csődálkozhatunk-e tehát, ha a társadalmi fejlődés nyomására napjainkban „szokatlan” problémák kopogtatnak az ajtón? És állíthatjuk-e tiszta lelkiismerettel, hogy ezek mondva csinált kérdések, káros törekvések, „a proletariátus érdekeivel ellentétes érdekek filozófiai vetülete”? Kik ártanak ténylegesen a szocializmus érdekeinek? Azok, akik elutasítják a fejlődés által felvetett kérdéseket, vagy pedig azok, akik — számolva egyesek elkerülhetetlen kezdeti értetlenségével — bátran felvetik a kérdést és keresik a megoldást?

Egy szó mint száz: szembe kell nézni az új kérdésekkel és nem megkerülni azokat.

*

A szembenálló álláspontok

Melyek voltak a *vitaindító cikk* főbb tézisei? Abból indultunk ki, hogy különböző okokból, jelenkori filozófiai irodalmunkban kialakult az anyag és a tudat viszonyának egy leegyszerűsített, kissé egyoldalú, metafizikus felfogása. Irodalmunk — helyesen — a világ anyagi egységéből és az anyag és a tudat ismeretelméleti ellentétéből indul ki. De az ismeretelméleti problémák előtérbe kerülése és egyes klasszikus megállapítások dogmatikus kezelése folytán a szerzők egy része az ismeretelméleti ellentétet abszolutizálja, a világot két elvileg különböző részre, anyagira és tudatira szakítja, és így a materialista monizmusról akaratlanul egy sajátos dualista álláspontra jut. Ez a torzulás együtt jár a tudat misztifikáló kezelésével (a tudatot a világ külön, nem-anyagi szférájának tekintik, kirekesztik az anyagi világ jelenségeinek sorából), háttérbe szorul a világ anyagi egységének felismerése, az anyag fogalma elhomályosul.

Cikkünkben igyekeztünk kimutatni, hogy a materialista szemlélet kiindulópontja, történelmileg is, a világ anyagiságának, anyagi egységének megállapítása, egy külön szellemi, természetfeletti, nem-anyagi világ létezésének

⁷ Engels: Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. Szikra 1949. 20. o.

elvetése. A materializmus az emberi gondolkodást mindig az anyagi világ egyik jelenségeként kezelte, mely jelenség az anyag fejlődésének sajátos produktuma. A régi materializmusnak ezt az alapvető álláspontját a marxizmus is természet-szerűleg magáévá tette. A gondolkodás és a lét ismeretelméleti ellentétének problémája később nyomult a filozófiai harcok közvetlen előterébe. A szubjektív idealizmus új kísérleteivel szemben a materialistáknak ki kellett emelniük azt a tényt, hogy a gondolkodás, mint az anyagi világ egyik jelensége, terméke, nem maga a világ, hanem annak csupán tükröződése az ember agyában. Történelmi fejlődése során tehát, harcban a vallásos illúziókkal és az idealizmus különböző válfajaival, a materialista filozófia feltárta az anyag és a szellem, a természet és a gondolkodás kölcsönös viszonyának két, egymással dialektikusan összefüggő oldalát.

Az ismeretelméleti idealizmussal folytatott harc során azonban háttérbe szorult az anyag és a tudat ontológiai egységének problémája, az a felismerés, hogy a tudat az anyagi világ jelensége. A szocialista társadalom fejlődése, a materialista pszichológia szükségletei most napirendre tűzték az így kialakult egyoldalú szemlélet kiküszöbölését. Ezt jelzi például Rubinstein munkássága. Erre és a tudomány közismert eredményeire támaszkodva, arra törekedtünk, hogy kimutassuk: bármely oldalról közelítsük is meg a tudat problémáját, (a tudat objektíve sokoldalú jelenség: agyműködés, magasabb idegműködés, a külvilág visszatükrözése, az ember kifinomult alkalmazkodásának eszköze, a viselkedés kiváltója, társadalmi jelenség, logikai folyamat, szubjektív dialektika, az ember szubjektív világa stb.) kitűnik, hogy a tudat teljes mértékben beletartozik az anyag világába. Egyetlen mozzanatában sem találkozhatunk valamilyen titokzatos ugrással az anyagi jelenségek sorából holmi „nem-anyagi” világba. Hangsúlyoztuk ugyanakkor, hogy a tudat az anyagi világ specifikus jelensége és hogy legkiemelkedőbb specifikuma éppen tükröző jellegében rejlik. Hogy tehát az anyag és a tudat ontológiai egysége szükségképpen elvezet bennünket ismeretelméleti ellentétük problémájához. Rámutattunk végezetül arra, hogy ez az álláspont nem azonos a vulgármaterializmus álláspontjával. A vulgármaterializmust ma az jellemzi, hogy a tudatot az agyműködés fiziológiai folyamatára redukálja, nem érti, hogy a tudat több ennél, objektíve sokoldalú jelenség, tükrözési folyamat, társadalmi jelenség, amelynek megvannak a maga specifikus mozgási és fejlődési törvényei. Ebben téved a vulgármaterializmus és nem abban, hogy a tudatot az anyagi világ egyik jelenségeként tekinti.

Ezek voltak röviden a vitaindító cikk fő gondolatai.

A cikkben foglalt álláspontot *Gondi József* és *Molnár László* elvtárs — a részünkről történt elhatárolás ellenére — vulgármaterializmusként értékeli. Szerintük ez vulgármaterializmus azért, mert az anyag és a tudat (gnoszeológiai) szembeállítás mellett azt vallja, hogy (ontológiai vonatkozásban) tudat és anyag egységben van, a tudat — mint minden a világon — a mozgó anyag megnyilvánulása, anyagi jelenség. Érvelésében Gondi elvtárs lényegében csak megismétli, sokszor ügyetlenebbül, mindazt, ami mai filozófiai irodalmunkban ezzel kapcsolatban található. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Gondi cikke frappáns módon illusztrálja az általunk bírált metafizikus tendencia főbb hibáit, a metafizikus gondolkodás képtelenségét arra, hogy a valóság dialektikáját felfogja.

Nem lehet az anyag és a tudat ontológiai egységéről beszélni — írja Gondi elvtárs. Az anyag és a tudat között „elvi különbség”, „elvi ellentét”

van, a tudat és az anyag „a létezők elvileg két különböző sora”, „a létező világ-mindenség két elvileg különböző területe”. A tudat „az anyag reális ellentéte”. A tudatot semmilyen vonatkozásban nem lehet anyagi jelenségnek tekinteni, „a tudatnak csak ismeretelméleti léte van”, „a tudatnak képmás jellegén kívül nincs semmilyen más léte, sem „ontológiai”, sem anyagi”, a tudatnak nincs „reális léte”. A tudat nem lehet egyszerre anyagi jelenség, az anyagi világ mozzanata, része, és az anyagi valóságtól különböző valami (Gondi elvtárs tolmácsolásában: nem lehet „ontológiaiilag’ anyag, ismeretelméletileg képmás”). Az az álláspont, miszerint az anyag és a tudat „a valóság két elvileg különböző területe” nem jelenti azonban a világ megkettőzését — védekezik Gondi —, nem dualizmus. „Kétféle a világ” — de mégis *egy*, mert a tudat az anyag terméke, elválaszthatatlan az anyagtól, stb.⁸

Gondi elvtárs „a létezők elvileg két különböző soráról” szóló állításait *kizárólag* a klasszikusoknak egyes kiragadott idézeteivel, méghozzá a gondolkodás és a valóság ismeretelméleti ellentétére vonatkozó idézeteivel kívánja bizonyítani. Ha már az idézeteket említjük: Gondi igen gondosan elkerüli mindazokat a megállapításokat, amelyek az anyag és a tudat ontológiai egységére vonatkoznak. Gondi elvtárs elsiklik a döntő kérdés mellett: milyen tények alapján lehetne állítani, hogy a világ kettős, hogy az anyagi jelenségek mellett vannak „nem-anyagi” jelenségek? Hol történik ez a felfoghatatlan ugrás az „anyagi”-ból a „nem-anyagi”-ba? Minden bizonyítást mellőzve, megelégszik annak kijelentésével, hogy az embernél már a visszatükrözésnek egy „nem-anyagi” formájával van dolgunk, annak alapján, hogy itt a kép már nem fizikai, hanem pszichikai természetű.⁹ Gondi kijelenti, hogy a tudat csak eredetére nézve anyagi: arra a másik kérdésre azonban, hogy mi a tudat, csak azt felelhetjük, hogy „nem-anyagi” — mert a klasszikusok a tudatról mint tükrözésről, mint az objektív valóság tükröződéséről beszélnek.¹⁰

Ennek alapján Gondi elvtárs azt az álláspontot, amely szerint a gondolkodás és a valóság (ismeretelméleti) ellentétének felismerése mellett döntő jelentőségű a világ anyagi egységének és a gondolkodás „evilágiságának” (anyagi jellegének) elismerése — elveti, antimarxistának, vulgármaterialistának titulálja. Azért is vulgármaterialistának, mert ez az álláspont, bizonyos lényeges vonásokat tekintve, azonos a régi materialisták és a XIX. század természetbúvárainak álláspontjával. De Gondi nem veszi észre, hogy a marxizmus azért bírálta őket, mert a tudatot *fizikai* létezőnek tekintették és nem azért mert az anyagi világ jelenségének tartották. És amikor Gondi tiltakozik az ellen, hogy a tudatot az anyagi világ részeként, mozzanataként kezeljük, csak azt árulja el, hogy nem tud megszabadulni az anyag-fogalom közkeletű, a régi materialistáktól származó „fizikai” formájától. Az anyag fogalma az objektív valóság egészének megjelölésére szolgál, az anyag nem köthető bizonyos „fizikai” tulajdonságokhoz. Valóban vulgármaterializmus a gondolkodást fizikai, vagy akár pusztán fiziológiai folyamatként felfogni — de miért lenne vulgármaterialista az, aki a tudatot az anyagi világ (a reálisan létező világ, a széles értelemben vett természet, a mindenség) egyik — meghatározott feltételek között fellépő — jelenségeként kezeli?

Az általa bírált álláspont elvetése érdekében Gondi elvtárs helytelenül úgy állítja be a dolgot, mintha mi végül is tagadnánk az anyag és a tudat, a

⁸ Lásd Gondi József id. cikk. M. Fil. Sz. 230—252. o.

⁹ Uo. 242. o.

¹⁰ Uo. 240—243. o.

valóság és a gondolkodás (ismeretelméleti) különbségét, ellentétét, mintha az anyag és a tudat (ontológiai) egységének kiemelésével a kettőt, az anyagot és a tudatot (a természetet és annak egyik részecskéjét, részjelenségét) metafizikus módon azonosítanánk egymással. Azok — írja —, akik a tudatot az anyagi világ jelenségeként kezelik (Gondi fordításában: azok, akik szerint „az anyag és a tudat között nincs minőségi különbség”) „megsemmisítik a filozófia alapvető kérdését”, „elmosná az idealizmus és a materializmus ellentétét”, ugyanazt teszik, ellentétes előjellel, mint a szubjektív idealisták, ugyanolyan realitást kölcsönöznek a gondolatnak, mint az objektív idealista Hegel.¹¹

Ezek röviden Gondi elvtárs hozzászólásának fő elemei.

Molnár László elvtárs szintén úgy vélekedik cikkében, hogy a tudatot anyagi jelenségként kezelő álláspont „mechanikus (vulgáris) materialista álláspont.” Úgy látja, hogy ezzel elmoszuk a tudat és az anyag között ontológiai vonatkozásban is fennálló viszonylagos ellentétet. Ha nem hangsúlyozzuk az anyag és a tudat ellentétét ontológiai vonatkozásban is — írja —, eltérünk a dialektikus materializmus kiindulópontjától, amely az anyag-tudat viszonya szempontjából vizsgálja a jelenségeket.

Az eddigi vita során felmerült ellenvetések szükségessé teszik, hogy néhány alapvető elméleti problémára visszatérjünk.

*

A marxi materializmus a régi materializmus alapvető eredményeire épül

Először is újból le kell szögeznünk, hogy az az álláspont, amely a tudatot az anyagi világ jelenségének tekinti — *a materializmus*, úgy a régi, mint a marxi materializmus *alapvető álláspontja*.

A régi materializmusra nézve ezt Gondi elvtárs is elismeri — de negatíven értékeli. Azt állítja, hogy a Marx-előtti materializmusnak éppen *ebben* rejlett egyik legtipikusabb korlátja. Hosszan és rosszalólag idézi Holbach ragyogó sorait a „lélek”, „anyagi természetéről”, arról, hogy „a világegyetem, minden létezőnek ez a hatalmas foglalatja, sehol másból nem áll, mint anyagból és mozgásból”, hogy „a lélek része a testnek”, hogy „minden, a léleknek tulajdonított cselekvési mód visszavezethető az agyban lejátszódó mozgások által létrehozott módosulásokra”, stb.¹²

De vajon a dialektikus materializmus megalapítói Holbach és társainak *éppen ezeket* az alapvető materialista megállapításait vetették volna el? Ez egyenesen ellentmond a tényeknek. Engels és Lenin három pontban foglalták össze a XVIII. század francia materialistáinak legfőbb fogyatékoságait, amelyen a dialektikus materializmus túllépett: ez szemléletük mechanikus jellege („kizárólag a mechanika mértékét alkalmazták a vegyi és szerves természeti folyamatokra”); felfogásuk metafizikus jellege („filozófálásuk anti-dialektikus módja”); és végül: az idealizmus megtartása a társadalomtudomány területén. „*Kizárólag* ezért a három dologért, *kizárólag* ezeken a korlátokon belül veti el Engels mind a XVIII. század materializmusát, mint Büchner és társai tanítását — írja Lenin. A materializmus valamennyi többi, elemibb kérdésében... *nincs és nem is lehet semmiféle különbség* Marx—Engels és a régi

¹¹ Uo. 232, 233, 236, 245. o.

¹² Uo. 237—8. o.

materialisták között.” Lenin világosan megmondja, hogy Engels a Büchner — Moleschott-féle ún. vulgármaterialistákat „nem materializmusuk miatt [marasztalta el] — mint a tudatlanok gondolják —, hanem azért, mert *nem fejlesztették tovább* a materializmust,” mert nem is gondoltak arra, hogy túllép-jék XVIII. századi elődjük fentemlített korlátait.¹³

Ha Gondi elvtársat olvassuk, egyszerűen nem is értjük, hogy végered-ményben mi az, amit a régi materializusból a marxizmus egyáltalán átvett, melyek azok az alapvető, „elemi” tételek, amelyek az egész materializmus közös kincsét alkotják? Gondi elvtárs szerint a XVIII. századi materialisták, az Engels és Lenin által említett korlátaikon túl, 1. nem ismerték fel az anyag és a tudat gnoszteológiai különbségét (Gondi újjongva idézi Diderot és Feuer-bach ismeretelméleti megállapításait, mint szakítást a XVIII. századi mate-rializmussal); 2. helytelenül állították a világ anyagi egységét (azt, hogy „a világegyetem, minden létezőnek ez a hatalmas foglalata, sehol másból nem áll, mint anyagból és mozgásból”) és ezzel összhangban azt, hogy a szellem és az anyag (ontológiai) szembeállítását el kell vetni, hogy a tudat anyagi termé-szetű. Ha ez igaz lenne, mi az, ami egyáltalán közös a régi és a modern mate-rializmus között? Végeredményben semmi.

Gondi elvtárs — metafizikus felfogása védelmében — többszörösen téved és ellentmondásokba keveredik. 1. Ami a kép és a tárgy megkülönböz-tetését (a gnoszteológiai probléma felismerését) illeti, ez minden materialistá-nál, az ókoriaknál és az újkoriaknál is megtalálható (lásd az érzékelés, a vissza-tükrözés problémáját, a képelméletet a görögöknél, az emberi értelemmel és az érzékeléssel kapcsolatos újkori materialista értekezéseket). Más kérdés az, hogy a gnoszteológiai probléma, az emberi gondolkodás és a természet egymáshoz való viszonyának kérdése csak később kerül közvetlenül a filozófiai harcok homlokterébe. (Egyébként Gondi ezt az utóbbi állítást is helytelennek tartja. De hát akkor mit állít Gondi? — azt, hogy a régi materialisták nem ismerték fel a gondolkodás és a tárgy különbségét, tehát a gnoszteológiai problémát — vagy azt, hogy a gnoszteológiai probléma mindig közvetlenül előtérben állt?) 2. A világ anyagi egysége, és ebből kifolyólag a tudat anyagi, „evilági” jel-legére vonatkozó megállapítás a materializmus, minden materializmus kiinduló-pontja. A vallással, az idealizmussal szembeszállva a materialisták tagadják egy természetfeletti szellemi világ létezését: csak egy világ van, az anyag világa; minden, ami létezik — az ún. lélek, az emberi gondolkodás is — csupán a mozgó anyag valamilyen formája, megnyilvánulása. Ez alapvető álláspontja a dialektikus materializmusnak is — enélkül nincs materializmus. Ezért tekin-tették magától értetődően a marxizmus megalapítói is a tudatot a természet „termékének”, „részcskéjének”, ezért küzdöttek a szellem és az anyag ellen-tétének „értelem- és természetellenes elgondolása” ellen.

Úgy látszik, hogy igen nehéz Gondi elvtárs számára megszabadulni a már erősen „beidegződött” egyoldalú felfogástól, ezért egyelőre nem tudja ebben a fontos vonatkozásban meglátni az anyag és a tudat viszonyának dialektikáját. Gondi számára elfogadhatatlan az, hogy a tudat egy bizonyos vonatkozásban szembenáll a valósággal, más vonatkozásban pedig maga is valóságos létező. Hogyan lehet azt állítani, hogy „a tudat ontológiailag” anyag, ismeretelméletileg képmás”? hogyan lehetne a tudatnak „két elvileg ellentétes lényege”? És mivel a dolgok dialektikája elől elzárkózik, kénytelen

¹³ Lenin Művei 14. köt. 247—8. o. — Lenin kiemelései.

tagadni e két oldal létezését és egyidejű felismerését a régi és a modern materializmusban. Ezért állítja, hogy a régi materialisták a gnoszeológiai problémát nem ismerték fel, és hogy a marxizmus viszont az anyag—tudat viszonyát csak mint gnoszeológiai viszonyt ismeri el.

Ha objektív módon közelítünk a kérdéshez, rájövünk arra, hogy azok a híres formulák, amelyekben Engels megfogalmazta a filozófia alapvető kérdésének materialista megoldását, az anyag és a tudat viszonyának *mindkét* oldalát tükrözik. „A természet eredendő”, „az anyagi, érzékeinkkel észlelhető világ, amelyhez mi is tartozunk, az egyetlen valóság”, „tudatunk és gondolkodásunk, bármennyire érzékfelettinek tűnnek is fel, anyagi, testi szervnek, az agynak termékei”, „a szellem maga csak a legmagasabbrendű terméke az anyagnak”, „a természetben és az emberen kívül nincs semmi... mi emberek — szintén a természet termékei vagyunk”, stb.¹⁴ Ha nem vakít el bennünket az egyoldalú ismeretelméleti nézőpont, könnyen felismerhetjük az engelsi formula kettős tartalmát: annak megállapítását 1. hogy az anyagi világ az egyetlen valóság, amelybe agyunkkal, gondolkodásunkkal mindenestől beletartozunk, hogy a tudat az anyag fejlődésének legmagasabbrendű terméke; 2. hogy a tudat a külvilág tükröződése az emberi agyban. (Sőt, még azt is mondhatnánk, hogy Engels a szellem és az anyag viszonyának kérdését (a hegeli objektív idealizmussal harcolva) inkább ontológiai, mint gnoszeológiai vonatkozásban veti fel — míg a kérdés ismeretelméleti vonatkozása Leninnél kerül előtérbe.) Másképp mondva, amikor a marxizmus megállapítja az anyag elsődlegességét és a tudat másodlagosságát, ebben már benne van annak felismerése, hogy 1. a tudat az anyagi világ terméke, teremtménye, alárendelt jelensége, nem önálló létező, nem egy „elvileg” külön világ, hanem az anyagi világ része; 2. a tudat az embert körülvevő világ tükröződése az ember agyában — tehát benne van az anyag és a tudat ontológiai és gnoszeológiai viszonyának, azonosságának és ellentétének felismerése.

Visszatérve még egy pillanatra a régi materializmus és az ún. vulgármaterializmus értékelésére: Engels azt vetette Feuerbach szemére, hogy „összekeveri... a materializmust, amely az anyag és a szellem viszonyának bizonyos felfogásán alapuló általános világnézet, azzal a különös formával, amelyben ez a világnézet egy bizonyos történelmi fokon, tudniillik a XVIII. században jutott kifejezésre.”¹⁵ Gondi elvtárs is elköveti ezt a hibát: azonosítja a mechanikus, metafizikus hibákat (a materializmus megjelenésének adott formáját) a régi materialisták materializmusának lényegével, és a hibák alapján elveti materializmusukat is. Amikor Holbach nézeteit elemzi, pontosan ezt teszi. Ugyanúgy elveti azt az „elemi” materialista megállapítást, miszerint a világon nincs más mint az anyag és annak különböző megnyilvánulási formái, ideértve a „lelket” — mint azt a valóban mechanisztikus, „fizikai” felfogást, miszerint a „lélek”, mint anyagi jelenség, fizikai tulajdonságokkal rendelkezik (szilárdság, áthatolhatatlanság).

Ugyanez a helyzet az ún. *vulgármaterialistákkal*. Láttuk már, hogy Lenin is szükségesnek tartotta pontosan tisztázni a marxizmus és a régi materializmus egymáshoz való viszonyát (beleértve a materializmusnak azt a „lapos, parlágias formáját”, amelyben a XVIII. század materializmusa a természet-tudósok és orvosok fejében tovább él). Az ún. vulgármaterializmusnak nem

¹⁴ Engels: Feuerbach... Marx—Engels Vál. M. II. köt. 365, 368. o.

¹⁵ Uo. 368. o.

alapvető materialista tartalmát vetjük el, hanem csupán elmaradottságát, metafizikus eljárását, mechanikus jellegét.¹⁶ A marxista pszichológiában ma jelentkező vulgármaterialista tendenciáknak, mint erre Rubinstein is utal, nem az a hibájuk, hogy a tudatot anyagi jelenségként kezelik, hanem az, hogy 1. a gondolkodást úgyszólván kizárólag mint fiziológiai folyamatot, idegműködést vizsgálják; 2. az anyag és a tudat gnoszeológiai viszonyának problémáját, az emberi tudat társadalmi meghatározottságát elhanyagolják; 3. visszatérnek bizonyos szimplifikáló, mechanisztikus magyarázatokhoz. Így tehát, amikor egy pszichológus, a világ anyagiságából kiindulva, a pszichikum anyagiságáról ír, arról, hogy a tudat az anyag mozgásának különleges formája, anyagi jelenség, hogy az anyag egyes formái nem mehetnek át „nem-anyagi” formákba, stb. — világosan, egyértelműen a materializmus alapján áll. Amikor azonban úgy véli, hogy a pszichikainak az elemzése kimerül az idegfolyamat elemzésével — vulgárisan magyarázza a tudatot. A XVIII. századi materialisták egyik fő hibája az volt, hogy a mechanika törvényeit tekintették az anyagmozgás általános törvényeinek és ezért a tudati működést is a mechanikai mozgásra redukálták. Ma egyes kutatók, a pavlovi kutatások döntő jelentőségű eredményei alapján, a tudatot az idegfiziológiai működésre redukálják, szem elől tévesztik, hogy a pszichikai mozgás, mint a magasabb idegműködés sajátos formája, nem redukálható az egyszerű idegműködésre, az anyagmozgás egy magasabb formája, sajátos mozgásforma, a külvilág magasabbrendű, fogalmi tükröződése az emberi agyban, amely társadalmilag is meghatározott, viszonylagos önmozgással rendelkezik, amelynek megvannak a maga specifikus törvényei, stb. Ebben tévednek, és nem abban, hogy a tudatot anyagi folyamatnak tekintik. Ezért velük szemben úgy érvelni, hogy a tényleges vulgarizáló hibákkal együtt elvetjük alapvető materialista álláspontjukat is és tagadjuk a tudat anyagi jellegét a gondolkodás és a külső valóság gnoszeológiai ellentétének egyoldalú kiemelése alapján — szintén hibás álláspontot jelent.¹⁷

Valamilyen igazság túlhajtása elkerülhetetlenül súlyos tévedésekre vezet. Az anyag és a tudat ismeretelméleti ellentétének túlfeszítése egy sor negatív következménnyel, a világ anyagi egységének feladásával, egy sajátos dualizmussal, a régi materializmus alapvető eredményeinek elvetésével jár. Jobban meg

¹⁶ Plehanov helyeslően idézi Thomas Huxley következő szavait: „Az, amit szellemi tevékenységnek nevezünk, nem más mint az agy funkcióinak összessége, a tudattartalom pedig nem egyéb az agytevékenység termékénél. Cabanis talán ügyetlenül és helytelenül fejezte ki magát, amikor azt mondta, hogy az agy úgy választja ki a gondolatot, mint a máj az epét; de az a felfogás, amelyet ez a sokat gáncsolt képlet kifejez, mégis sokkal inkább felel meg a tényeknek, mint az a népszerű felfogás, amelyik a szellemet metafizikai egységnek képzei, amelynek székhelye ugyan a fejben van, de ugyanúgy független az agytól, mint a távirtdász az általa kezelt készüléktől.” (Plehanov: Adalékok a materializmus történetéhez. Szikra, 1951. 149. o.) Georg Klaus pedig, a Wetterrel folytatott polémia során, helyesen jegyzi meg, hogy sok marxista szerző, Wetterhez hasonlóan, Engels ismert bírálatára alapján sommásan elintézi a múlt századbeli ún. vulgármaterialistákat. Holott Vogtnál pl. „az anyag és a gondolkodás viszonyának az epe és a máj viszonyával való összehasonlítása csupán a szemléletességet szolgálja”, amit Vogt azzal húz alá, hogy a dolgot „bizonyos mértékig durván kifejezve” használhatjuk az említett szemléletes képletet. „De Büchner még ezt az analógiát is bírálta, mint vulgárisat” — jegyzi meg Klaus. (Georg Klaus: Jezsuiták, isten, anyag. Kossuth 1960. 174. o.)

¹⁷ Vö. pl. V. M. Arhipov: A pszichikum anyagiságáról és a pszichológia tárgyáról. Szovjetszkaja Pedagogika. 1954. 7. sz. és M. P. Lebegyev: Anyag és tudat — a vulgáris materializmus újbóli jelentkezése. Voproszi Filozofii. 1956. 5. sz.

kellene szívlelnünk Lenin figyelmeztetését: „Minden igazságot, ha ‚szertelenné’ teszik (mint ahogyan az idősebb Dietzgen mondta), ha eltűlozzák, ha kiterjesztik tényleges alkalmazhatóságának határain túl, a képtelenségig lehet vinni, sőt a jelzett körülmények között az igazság elkerülhetetlenül képtelenségekbe csap át.”¹⁸

*

Az anyag és a tudat viszonyának kérdése nem a világ, hanem az emberi megismerés alapvető kérdése a társadalom fejlődésének meghatározott szakaszában

Gondi elvtárs érvelésében nagy szerepet játszik az az aggály, hogy az anyag és a tudat ontológiai egységének elismerése a filozófia alapvető kérdésének megsemmisítését és ezzel az idealizmus és materializmus összemosását eredményezné. Ha azt állítjuk, hogy a tudat az anyagi világ jelensége (Gondi tolmácsolásában: „ha az anyag és a tudat között nincs minőségi különbség”) — „elméletileg megsemmisítjük a filozófia alapvető kérdését.”¹⁹

Először is: *mi a filozófia alapvető kérdése?* Gondi szerint: az anyag és a tudat „minőségi különbségének” a problémája. Ez azonban nem egészen pontos megfogalmazása a dolognak. Való igaz, hogy a kérdés történelmileg először így jelentkezik: a társadalmi differenciáció hatására (erre még kitérünk) kialakul a „földi étellel” szembeállított „túlvilági élet”, a természettel, az „anyaggal” szembeállított „szellem” fogalma. Tehát az emberi gondolkodást több ezer éven át foglalkoztató nagy kérdés először az animista világnézet formájában jelentkezik, mint az anyag és a szellem szembeállításának, „minőségi különbségének” problémája. Később az osztálytársadalom ellentmondásainak kiéleződésével kialakuló materialista természetfilozófia szembeszáll ezzel a vallásos szemlélettel, tagadja a „túlvilág”, a „természetfeletti szellem” létezését. A materialisták azt hirdetik, hogy csak az anyag világa létezik és maga a lélek is az anyagi világ teremtménye. Így alakul ki az évezredek küzdelem materializmus és idealizmus között és e harcok központi kérdése: *hogyan viszonylik egymáshoz a szellem és az anyag?*

Erre a kérdésre felelnek eltérő módon az idealisták és a materialisták. A kérdést Gondi módjára megfogalmazni annyi, mint az egyik *megoldást* tenni a *kérdés* helyébe, még hozzá nem a materialista, hanem a vallásos-idealista megoldást. Engels a kérdést precízen fogalmazta meg: „Minden, de különösen az újabb filozófia alapvető, nagy kérdése a gondolkodás és a lét *viszonyának* kérdése.” Miért kell a kérdést átfogalmazni és belőle az anyag és a tudat „minőségi különbségének” problémáját fabrikálni?

Másodszor: Gondinak abban igazza, hogy az a materialista álláspont, amely szerint a tudat az anyagi világ jelensége — valóban az animista (testlélek kettőssége) szemlélet „elméleti megsemmisítését” jelenti. Ez azonban még nem vonja maga után a filozófia alapvető kérdésének megsemmisítését. A materialisták elméletileg ismételten megsemmisítették az anyag-szellem ellentétének animista elképzelését, de ettől a kérdés, amely körül a filozófiai harcok dúltak, még nem került le a napirendről. Ehhez a problémát szülő társadalmi viszonyoknak kell előbb megsemmisülniök. Amíg fennállnak a vallás és az idealizmus társadalmi forrásai, tovább folyik a harc a fő kérdés körül, a filozófia alapvető kérdése fennmarad és tovább él.

¹⁸ Lenin Művei 31. k. 50. o.

¹⁹ Gondi, id. cikk, 232–33. o.

Gondi elvtársnál a dolognak ez az oldala fel sem merül. Pedig enélkül nem érthetünk meg semmit. Gondi azt hiszi, hogy az anyag-szellem ellentmondása: a világmindenség alapvető ellentmondása és hogy ez a kérdés ezért képezi a világnézet alapvető problémáját. Gondi nem látja, hogy a világnak ez a kettéhasadása nem tényleges, hanem *csupán az emberi gondolkodásban megy végbe, a társadalom kettéhasadása következtében*. Gondi valóban rabja a metafizikus felfogásnak. Az ismeretelméleti problémát abszolutizálja, kivetíti a világra, azt képzei, hogy a világ „a létezők elvileg két különböző sorából” áll.²⁰ Szemelláthatóan (más szerzőkkel együtt) arra a következtetésre jut, hogy a világ „lényege”, alapvető ellentmondása az anyag és a tudat ellentmondása. A korszerű tudományos világnézet, a marxista filozófia, írja Gondi, „az anyag és a tudat létének elmélete”²¹, tárgya: „az anyag és a tudat minőségi különbségének” tanulmányozása.²²

Súlyos tévedéssel van dolgunk. Gondi és mindazok, akik az anyag és a tudat ellentétét az objektív világ alapvető ellentmondásának vagy lényegének tartják, összetévesztik *az objektív valóság* és a *gondolkodás* problémáit.

Az anyag és a tudat egymáshoz való viszonyának kérdése: nem a világ, hanem *az emberi megismerés* alapvető problémája a társadalom fejlődésének egy meghatározott szakaszában, és benne nem a világmindenség, hanem alapvetően *a társadalom ellentmondásai* tükröződnek. *A világmindenségnek*, az objektív valóságnak nem az anyag és a tudat ellentéte a lényege, alapvető ellentmondása. Az anyagi világ önmagában létezik, a tudattól, gondolkodó lények létezésétől vagy nem létezésétől függetlenül. A vallás, az idealizmus az, amely végeredményben a világ lényegét egyfelől a tudat, az eszme, a szellem, másfelől az anyag, a természet egymáshoz való viszonyában, minőségi különbségében látja, amely a világot „a létezők elvileg két különböző sorára”²³ osztja, amely szerint az anyag nem létezik a szellem nélkül, stb. A materialisták éppen azt állapították meg, hogy az anyag, a természet önmagának oka, a világ önmagában létezik, semmi máshoz nem kell viszonyítani, semmi másból nem kell magyarázni. Az anyag örök, megteremthetetlen és elpusztíthatatlan, természetéhez tartozik az örökös mozgás, nyugtalanság, a belső ellentmondásosság, végtelen számú jelenségeinek összefüggése, kölcsönhatása, egymásba való törvényszerű átmenete, stb. Az anyagi világ, az egyedüli valóság létezésének módját, létformáit, alapvető mozgás- és fejlődéstörvényeit tanulmányozza a dialektikus materializmus. Ami a gondolkodást illeti, a materializmus, ideértve a dialektikus materializmust is, nem állítja szembe egymással a természetet és a gondolkodást. Ellenkezőleg, azokkal szemben, akik a világot kettészakították, kiemeli a világ anyagi egységét. Az emberi tudatot a maga tényleges helyére állítja, úgy kezeli, mint az egységes természet egyik sajátos jelenségét. Megállapítja, hogy a gondolkodás csupán az anyag törvényszerű fejlődésének egyik viszonylag ritka terméke, amely mindenütt létrejön, ahol szerves élet, gondolkodásra alkalmas aggyal rendelkező lények kialakulásának feltételei rövid időre előállnak, hogy ugyanolyan szükségszerűséggel el is pusztuljon, az anyag örök, térben és időben végtelen körforgásában.²³

A szellem és az anyag egymáshoz való viszonyának, ellentmondásának kérdése tehát nem az objektív valóság, nem a világmindenség alapvető kér-

²⁰ Uo. 236. o.

²¹ Uo. 236. o.

²² Uo. 232. o.

²³ Lásd Engels: A természet dialektikája. Szikra 1952. 50–51. o. ,

dése. Ez csupán az emberi gondolkodásnak a fő kérdése, amely meghatározott társadalmi ellentmondások fantasztikus tükröződése.

Ne feledjük el, milyen körülmények között született meg ez a probléma, amely évezredekig foglalkoztatta az embereket és éppen korunkban oldódik meg véglegesen. „A gondolkodás és a lét, a szellem és a természet viszonyának kérdése, az egész filozófia legfőbb kérdése... éppúgy a vadság állapotának korlátozott és tudatlan képzeiben gyökerezik, mint minden vallás” — írja Engels, és hozzávetőlegesen leírja, hogyan születtek a primitív életkörülmények, a tudatlanság, az emberi gondolkodás egy bizonyos fejlettségi fokán, a testben lakó lélek, majd az ember környezetét benépesítő szellemek képzetét.²⁴ Érdekes könyvében²⁵ Donini, a vallásos képzetek eredetét kutatva, elsősorban a kérdés kialakulásának társadalmi körülményeire fekteti a súlyt. Donini kimutatja, hogy a test és lélek szembeállításuk nem egyszerűen a primitív életkörülmények és a tudatlanság születte. „A primitív társadalom egyik tipikus jelensége — írja Donini —, hogy az élet, a természet és a társadalmi viszonyok naivan *materialista* felfogásán alapul... Az emberek története és a természet története egybeolvad...” A vallásosság első formái sem alapulnak még valamiféle „természetfeletti” elképzelésére és nem lépik túl az élet durván *materialista* felfogását. Ahhoz, hogy a léleknek, mint titokzatos és eleven erőnek a képzele kialakuljon, a gazdasági és társadalmi fejlődésnek már eléggé előrehaladott foka, „állandó lakhely, bizonyos embertípusoknak és a termelési tevékenység bizonyos formáinak az ismerete, az első vadász- és halász fegyverek és az ülő foglalkozásokhoz szükséges első munkaeszközök felfedezése” volt szükséges. De még ekkor sem szakították el a „lelket” a testtől, az anyagtól. „Az anyag és a szellem, és ennél fogva a lélek és a test közötti megkülönböztetést a primitív társadalom nem ismeri. Ez a megkülönböztetés csak akkor jön létre, amikor a család — Marx és Engels jól ismert kifejezésével élve — „szétválik”, és az egyenlő munkamegosztáson alapuló szervezeti formát a nemzeti társadalom váltja fel, amely már az egyéni felhalmozás néhány típusán és az első osztálydifferenciálódásokon alapul.” A primitív társadalomban „még nem alakult ki az „anyaggal” szembeállított „szellem” fogalma. A *lélek* — *test* kettőssége csupán a társadalom fejlődésének későbbi időpontjában lép fel, annak a haladásnak tükröződéseként, amely az ember életmódjában bekövetkezett. Amilyen mértékben az új termelési viszonyok lehetővé teszik bizonyos kisebbségek uralmát, megteremtve az *uralkodó osztály* — *alárendelt osztály* kettősségét, úgy alakul ki az a szükséglet is, hogy más síkon, másik világban, és végül egy másik életben elégítsék ki azokat a vágyakat, amelyeknek kielégítését az igazságtalan életfeltételek a fennálló szervezeten belül már nem biztosítják mindenki számára.”

A világ megkettőzésének, a vallási elidegenedésnek oka tehát (ezek közismert dolgok) a társadalmi élet elidegenedése, magának a munkának az elidegenedése, a kizsákmányolás. A „szellem — anyag” *dualizmusában* a *társadalom ellentmondásai tükröződnek*.

Természetesen az anyag és a tudat szembeállításában nemcsak a társadalom kettéhasadása tükröződik fantasztikus formában. Ebben a szembeállításban bizonyos szerepet játszanak magának a tudatnak, a megismerésnek az ellentmondásai, az objektív valóság és az azt tükröző gondolkodás valóságos ellentmondásai. A vallásnak, az idealizmusnak nemcsak társadalmi gyökerei

²⁴ Engels: Feuerbach... Marx — Engels Vál. M. II. k. 364 — 5. o.

²⁵ A. Donini: Korok, vallások, istenek. Gondolat 1961. 30 — 37, 63 — 67. o.

vannak: a megismerés problémái is tükröződnek a vallásos, idealista képzetekben. Ismeretesek Lenin idevonatkozó megjegyzései: „Az emberi ismeret kettéhasadása és az idealizmus (=vallás) *lehetősége a d v a v a n* már az *e l s ő, e l e m i* absztrakcióban... Amikor az (emberi) elme az egyes dologhoz nyúl, másolatot (=fogalmat) készít róla, ez *nem* egyszerű, nem közvetlen, nem tükörszerűen holt, hanem bonyolult, kettéhasadt, cik-cakszerű aktus, amely *magában foglalja* azt a lehetőséget, hogy a képzelet messze repül az étlettől; sőt mi több, magában foglalja azt a lehetőséget, hogy az absztrakt fogalom, az eszme *képzeletté* (végeredményben = istenné) *alakul át* (mégpedig úgy, hogy az ember észre sem veszi, nem ébred az átalakulás tudatára). Mert a legegyszerűbb általánosításban is, a legelemibb általános eszmében... *van* bizonyos adag *képzelet*.”^{25a} De a megismerés, a tükrözés sajátosságai az idealizmusnak, a fantasztikus vallási képzeteknek csak a *lehetőségét* adják meg. Helyesen jegyzi meg Hainchelin: „Az ábrándkép e kialakulása kétségkívül nem teremti meg a vallást, de bizonyos körülmények között lehetőséget teremt létrejöttére és kifejlődésére.”^{25b} A gondolat és a tárgy ellentmondása csak lehetőségét nyújtja a vallásnak, de a vallási elidegenedésnek (a szellem—anyag szembeállításának, a világ megkettőzésének) *oka nem a gondolat és a tárgy ellentmondása, hanem a társadalom ellentmondása*.

Mindez azt jelenti — összefoglalva az elmondottakat — hogy az anyaggal szembeállított „szellem” fogalma a valóság misztifikált felfogásának terméke, és lényegét tekintve nem más, mint az ősközösségi társadalom kettéhasadásának illuzórikus, szublimált tükröződése. A test és a lélek, az anyagi világ és a természetfeletti (nem-anyagi) szellem szembeállítása nem a világ valamiféle lényegét, tényleges alapvető ellentmondását tükrözi, hanem csupán, az emberi társadalom és ezzel összefüggő gondolkodás fejlődésének (egy meghatározott korszakra vonatkozó) ellentmondásait.

Érthető, hogy a materialisták, akiknek törekvései általában a társadalmi haladás érdekeit tükrözték, miközben célul tűzték ki az objektív valóság feltárását, elvetették az anyag és a szellem szembeállítását, kimutatták annak illuzórikus jellegét, és magát a „leket” tényleges helyére, az anyagi világba helyezték vissza, anyaginak, a test funkciójának nyilvánították. A materialisták valóban „elméletileg megsemmisítették” a lélek—test kettősségének képzetét. Engels is egyértelműen erre törekedett és meghirdette „a szellem és anyag, ember és természet, lélek és test közötti ellentétről” szóló „értelem- és természetellenes elgondolás” kipusztulását.²⁶

De mindeddig a materialisták, a tudomány harcosai *csak elméletileg* semmisítették meg a szellem és anyag ellentétének kérdését, az emberi gondolkodás eddigi alapvető kérdését. A társadalom napjainkban végbemenő gyökeres forradalmi átalakulása *gyakorlatilag* számolja fel a kérdés gyökereit, megsemmisíti azokat a társadalmi viszonyokat, a társadalom kettéhasadását, a munka és a gondolkodás szétválását, amely a holt és megvetendő anyag és az aktív, teremtő, felsőbbrendű szellem szétválásának, szembeállításának képzetét alakította ki az ember agyában. Megsemmisülnek az idealizmus, a vallás társadalmi gyökerei, és ezekkel együtt annak lehetősége is, hogy a megismerés ellentmondásait újból a valóság misztifikált magyarázatára használják fel.

^{25a} Lenin: Filozófiai füzetek. Szikra 1954. 318. o.

^{25b} Ch. Hainchelin: A vallás eredete. Szikra 1954. 54. o.

²⁶ Lásd Engels: A természet dialektikája. 190. o.

Kipusztul a vallás és az idealizmus minden válfaja. Egyeduralkodóvá és természetes, magától értetődő világnézetté válik a materializmus. Az emberi gondolkodás évezredes problémájából, a materializmus és idealizmus hosszú harcaiból nem marad más, mint az az immár tudományosan megalapozott meggyőződés, hogy a világ objektíven létezik, hogy csak egy valóság van, és hogy ez a világ teljes mértékben megismerhető az ember számára; hogy maga az ember, gondolkodásával, tudatával egyetemben beletartozik ebbe a világba; hogy az ember gondolkodása is éppoly objektív vizsgálatnak vethető alá, mint a természet bármely más tárgya; hogy az ember tudata nem más, mint a külvilágnak az ember agyában való visszatükröződése, amely elválaszthatatlan az ember tevékenységétől, annak egy mozzanata, abban jön létre, és közvetlenül meg is határozza az ember választévékenységét. Ezzel az emberi gondolkodás, a filozófia nagy problémája: az a kérdés, hogyan viszonylik a gondolkodás a természethez? — megoldódik, megsemmisül a szellem — anyag, lélek — test kettősségének képzete és vele együtt az idealizmus, a vallás. A tudat és az anyag viszonyának kérdése nem lesz többé az emberi gondolkodás egészének, hanem csupán egy szaktudománynak, a megismerés folyamataival, a gondolkodással foglalkozó tudománynak alapvető kérdése.

*

Mit jelölünk az anyag fogalmával?

Hogyan lehet állítani, hogy a tudat anyagi, ha csupán tükröződése az anyagainak? — ez az a probléma, amelyen egyes elvtársak megakadnak. Az ismeretelméleti szembeállítás ontológiai síkra is átvizsik, a szembeállítás abszolutizálása azonban arra kényszeríti őket, hogy *ontológiailag bizonyítsák a tudat „nem anyagi” voltát*. Ezt viszont csak úgy érhetik el, hogy *eltorzítják az anyag fogalmát*, méghozzá két irányban:

1. *Az anyagot vulgáris értelemben, mint „fizikai szubsztanciát” fogják fel* (a tudat azért nem „anyagi”, mert nem rendelkezik „fizikai” tulajdonságokkal, úgymint „dologiság”, „testiség”, „tapinthatóság”, „mérhetőség” stb. Vagyis: az „anyag” általános tulajdonságai: a „fizikai” testek tulajdonságai).²⁷

2. *Elvetik (ontológiai vonatkozásban) az anyag azonosítását a mindenséggel* és ezzel a világ anyagi egységének fogalmát („a valóságnak két elvileg különböző területe van”, a világ megoszlik egy „anyagi” és egy ezzel szembenálló „nem-anyagi” világra, az anyagi és a szellemi jelenségek világára; helytelen az anyag fogalmát a „mindenséggel” azonosítani, helytelen az anyag „egyedülvalóságát” vallani, stb.).²⁸

Az első torzulás a régi materializmus már elvetett öröksége, a második a XX. sz. filozófiai harcainak negatív hajtása. Ez világossá válik, ha az anyagfogalom történetének néhány fontos momentumát szemügyre vesszük. A történeti vizsgálat egyúttal lehetővé teszi az anyag-fogalom tényleges tartalmának, magának a lenini anyag-fogalom történelmi értelmének jobb megértését.

Honnan ered az anyag fogalma? Az anyag fogalma abban a folyamatban születik meg, amely a vallásos szemlélet kialakításához vezetett.

A filozófia alapvető kategóriái előbb keletkeztek a materializmusnál. A vallás és a filozófia fejlődésével foglalkozva, Engels megállapította, hogy ezek-

²⁷ Ez az álláspont jelentkezik Gondinál is. Vö. Holbach-bírálatával. 237—238. o.

²⁸ Vö. Gondi, 237—8, 243, 247. o.

nek a tudatformáknak „történelemelőtti, a történelmi korszak előtt kialakult átörökölt állományuk van — amit ma badarságnak neveznénk”, „hamis fogalmak” „a természetről, magának az embernek tulajdonságairól, szellemekről, varázserőkről”.²⁹ Maga az anyag fogalma abban a hosszú folyamatban alakult és kristályosodott ki, amely a társadalmi élet fokozatos elidegenedése következtében a vallási elidegenedéshez vezetett.

Természetesen igen messze vannak a fogalom első formái attól a formától, amelyhez az évezredek során és különösen a tudományos, materialista világnézet fejlődése során eljutott. A fogalmaknak megvan a maguk története, az anyag fogalma, amely különösen absztrakt jellegű, az ember társadalmi tevékenységének hatására hosszú és ellentmondásos folyamatban született meg és fejlődött ki.

Az anyag fogalma a szellem fogalmával együtt, a világnézet kettéhasadásának folyamatában indul útjára. Az imént már beszéltünk arról, hogy az ősközösség viszonyai között kialakuló vallásos képzetek még nem ismerik a „túlviláginak”, az „anyaggal” szembeállított „szellemnek” fogalmát. Hainchelin, Donini ismételtlen felhívják a figyelmet arra, hogy a vallás kialakulásának ebben a fázisában az ősember még „realista” módon fogja fel a világot. A munkaeszközök felfedezésével, az élelemgyűjtés szervezett formájának, a vadászatnak és halászatnak a megjelenésével, a meginduló letelepedéssel fokozatosan kibontakoznak olyan képzetek, amelyeket ma a „lélek” fogalmával jelölünk. A kéz, a szerszámok, a tárgyak hatalma a dolgokban rejlő titokzatos „életerő” képzetéhez vezet. Ezt az „életelvet” az elejtett vadak, a kifogott halak kimúlásának megfigyelése alapján, az első vadász csoportok a vérben, a halásznépek pedig a lehetőleg vélték látni. A „lélek” így kiformalódó fogalma még nagyon távol állt a tényleges vallási tanok lélek fogalmától. Ezt a „lelket” még nem állítják szembe az „anyaggal”. A „lelket” mint életelvet realista módon, konkrétan, durván fogják fel, az ősember képzeletében ez még elválaszthatatlanul hozzátartozik az adott tárgyakhoz, testekhez, és velük együtt el is pusztul. „A 'lélek', 'szellem' kifejezéseket használjuk (a neandervölgyi emberek hiedelmeinek megjelölésére) — írja Hainchelin —, bár ezek túlságosan nehézkesek az általuk jelölt fogalmakhoz képest...” „Óvakodjunk attól, hogy jámbor spiritualisták módjára szembeállítsuk az anyagit és az anyagtalant, a testet és a lelket, hogy olyan eszméket keressünk a primitív hiedelmekben, amelyek fellelhetők az egyetemes vallásokban és amelyek hosszú történelmi fejlődés eredményei”. „Az ausztrálok számára a mi anyagi és anyagtalan fogalmaink semmitmondóak.”³⁰ „Az ősközösségi ember — állapítja meg Donini —, aki olyan társadalomban nő fel, mely még nem vágta el egészen a környező világhoz fűző köldökzsinórt, nem teszi fel és nem is tehetette fel magának azt a kérdést, hogy „ki teremtette őt”, vagy ki „teremtette a világot”. Addig valami olyasfajta homályos elképzelése van, hogy eredetét azoknak a létfenntartási eszközöknek köszönheti, amelyekről élete valójában függ. A természettel kapcsolatos álláspontja jóval „tudományosabb” — ha szabad ezt a kifejezést használnunk — mint az utána következő korokban élő embereké,

²⁹ Engels levele Konrad Schmidthez. 1890. okt. 27.

³⁰ Hainchelin: i. m. 99, 79. o. Vö. L. Lévy-Bruhl: La mentalité primitive, Oxford. 1931. „Valójában, semmi sincs képzeteikben, ami pontosan megfelelne annak, amit testnek és anyagnak nevezünk, vagy annak, amit az „anyagtalan” és a „szellemi” fogalmának jelölünk.” (20. o.)

akik földöntúli, természetfeletti magyarázatokat keresnek.³¹ Ennek a realista, Donini szavaival élve, durván materialista szemléletnek a továbbélését és már magasabb fokon való jelentkezését találjuk meg az első filozófusoknál, az élő, lelkes anyagot feltételező hillozoistáknál, vagy akár az újkor egyes nagy gondolkodóinál.

Az „életelvnek” ez a hiedelme átalakul a testtel szembeállított és attól különváló, megszabaduló „lélek” képzetévé, amikor az ősközösség felbomlása megkezdődik és előrehalad. „A rokonságon, az életkoron és a nemen alapuló ellentmondások még nem osztályjellegűek és nem hozzák létre a vallásba való tulajdonképpeni menekülés semmiféle formáját. Az embereknek előbb tapasztalniuk kellett, milyen korlátok közé szorítja az új társadalmi rend mindennapos életüket, csak azután merült fel az osztálytagozódással együtt egy „szellemi” elem szükséglete is, ahogy ezt a terminust a teológiával rokon idealista filozófiák felfogják, szembeállítva azt a természettel, a testtel, az „anyaggal”.³² Szakadék keletkezik az osztálytársadalom új függőségi viszonyai, a szolgaság következtében az embert környező rideg valóság, az „anyag”, és egy másfajta élet, a boldogság és jólét képzelt világa, a „szellem” között.³³ A társadalom kettéhasadása kialakítja a „földi élet” és a „földöntúli élet”, az „evilági” és a „túlvilági”, a természet és a „természetfeletti”, a „test” és a „lélek”, az „anyag” és a „szellem” ellentétének fantasztikus fogalmát. Ebben a folyamatban kristályosodik ki „a lélek és a test ellentéte, amelynek Zoroaster dualisztikus tanában és a mazdeizmusban pontosan körülírt teológiai ismervei vannak, s kifejezésre jut a világosság és a sötétség, a szellemi világ és az anyagi világ, a jónak az elve és a gonosznak az elve... konfliktusában...”³⁴ Ez az a vallási elidegenedési folyamat, amelyről Marx híres Feuerbach-téziseiben azt írja, hogy „... a világ kettévált egy vallásos, képzelt és egy valóságos világra... Az a tény... hogy a világi alap elválik önmagától és mint önálló birodalom a fellegekben rögződik meg, csakis azzal magyarázható, hogy ez a világi alap meghasonlott önmagával és ellentmond önmagának.”³⁵

Ebben a hosszantartó ideológiai folyamatban születik meg tehát egymástól elválaszthatatlanul az anyag és a szellem ellentétes fogalma. Az anyagi fogalmával jelölik a reálisan létező, valóságos, érzéki világot, a „rideg valóságot” a természetet, a „földi életet” — amellyel szembeállítják a „szellemi” menedékvilágot, a „természetfeletti”, „érzékeletti”, „nem-anyagi” világot. Ezzel a kettéhasadt illuzórikus világképpel találták magukat szemben a társadalmi haladás érdekeit visszhangzó materialista gondolkodók. Ezzel a szemlélettel szemben kellett megállapítaniok, hogy a „természetfeletti”, „szellemi” világ: illúzió, és hogy csak egy világ, az ún. anyagi világ létezik ténylegesen, amelyhez az ember „lelke” is hozzátartozik.³⁶

Az anyag fogalma ellentmondásos pályát fut be. Abban a folyamatban születik, amely a világ vallásos elképzelését eredményezi, hogy azután a vallásos ideológiával szembenálló materialista szemlélet alapfogalmává váljon.

³¹ Donini: i. m. 68. o.

³² Uo. 36. o.

³³ Uo. 68. o.

³⁴ Uo. 66. o.

³⁵ Marx, 4. Feuerbach-tézis

³⁶ Vö. A filozófia története. I. köt. 61. o. „Az ókoriak filozófiai nézetei kezdetben jellegüket tekintve materialista nézetek voltak, ahogy az ősemberek „naív realizmusából” kinőttek.” „A materialista filozófiai eszmék eredetileg főként a megrogzított vallási hiedelmek, különösen a túlvilág és a túlvilági élet hite ellen irányultak.”

De tartalma lényegében azonos marad: az anyag fogalmával úgy a vallás, mint a materializmus a valóságos, „érzéki” világot jelöli. A különbség csupán az, hogy a vallás anyagfogalmából az emberi „lélek” kiesik (a „lelket” már a „nem-anyagi”, „természetfeletti” szférájához sorolja), míg a materializmus anyagfogalma az egész valóságos világot, a mindenséget jelöli, ideértve az embert a maga tudatával — hiszen éppen az a kiindulópontja, hogy nincs a természetben, az „anyagon” kívül egy másik világ.

Meg kell értenünk, hogy ha a materializmus, mint filozófia egyáltalán megszületik, és használja a vallási elidegenedés folyamatában kialakult „anyag” fogalmát, ez azért van, mert a társadalom kettéhasadása következtében létrejött és uralkodóvá vált az anyag-szellem kettősségére épülő világkép. Egy olyan társadalomban, amelyet osztályellentétek nem bontanak ketté, a világot magától értetődően úgy fogják fel, amilyenek ténylegesen jelentkezik, nem képzelnek mögé vagy fölé egy másik világot. Az ősember naiv realizmusára ez éppúgy jellemző, mint a kommunista társadalom emberének fejlett tudományos szemléletére. Akkor, amikor az egységes emberi társadalom kettéhasad, a tudományos szemlélet fejlődésének szükségszerű formája a vallásos-idealista világnézet ellen fellépő materialista filozófia. Ennek a harcnak szükségszerű eszköze az anyag és a szellem fogalma.

Tartalmát tekintve, „a materialista természetszemlélet egyszerűen azt jelenti, hogy a természetet olyannak vesszük, mint amilyen, anélkül, hogy valamit is hozzáadnánk, ami a természettől idegen.”³⁷ A materializmusnak ez a tartalma éppen az, amit *tudományos szemléletnek* nevezünk. A tudományos szemlélet, a társadalom kettéhasadása után csak a vallásos-idealista világkép ellen harcolva tudott továbbfejlődni, és felöltötte a *materialista filozófia* történelmileg szükségszerű formáját. A valóságot eltorzító világnézettel folytatott harcában a tudományos szemlélet rászorult arra, hogy a vallás által kialakított képzetekkel, fogalmakkal küzdjön, *filozófiai* formában vívja tovább harcát. Azért kellett használnia az anyag fogalmát a valóságos világ megjelölésére, mert a vallás és az idealizmus anyagra és szellemre bontotta a világot. És amikor a társadalom újra egységessé válik, amikor megsemmisülnek a vallásos elidegenedés gyökerei és ezzel együtt minden vallás és idealizmus, a tudományos szemlélet közvetlenül, mint ilyen, filozófiai forma nélkül fog továbbfejlődni.³⁸ Újból magától értetődővé lesz a világot olyannak venni,

³⁷ Engels: A természet dialektikája, 209–210. o.

³⁸ Vö. Marx — Engels: A német ideológia, 10. o. „Mihelyt a valóságot ábrázolják, az önálló filozófia elveszti létalapját. Helyére legfeljebb a legáltalánosabb eredmények összefoglalása léphet, amelyek az emberek történeti fejlődésének szemléletéből elvontakoztatottak. Ezeknek az absztrakcióknak önmagukban, a valódi történelemtől elválásuk, egyáltalán nincs értékük. Csak arra való lehetnek, hogy a történeti anyag rendezését megkönnyítsék, egyes rétegek egymásutánját jelezzék, de semmiképpen sem adnak, mint a filozófia, receptet vagy sémát, amelyhez a történelmi korszakokat hozzá lehetne szabni. Ellenkezőleg a nehézség éppen akkor kezdődik, amikor az anyag megfigyeléséhez és rendezéséhez ... a valóság ábrázolásához fogunk.”

Engels: Anti-Dühring. Szikra 1948. 25. o.: „Mihelyt minden tudomány elé azt a követelményt állítjuk, hogy tisztázza helyét a dolgok és a dolgok ismerete egyetemes összefüggésében, az egyetemes összefüggések minden külön tudománya fölöslegessé válik. Ami akkor az egész eddigi filozófiából még önállóan megmarad, az a gondolkodás és a gondolkodás törvényeinek tana — a formális logika és a dialektika. Minden más feloldódik a természet és a történelem pozitív tudományában.”

Uo. 133. o. A tagadás tagadásával kapcsolatban, a filozófia ellentmondásos fejlődését ábrázolva, Engels a következőket írja: „A modern materializmus, a tagadás tagadása,

amilyen önmagában, és a szellemi világ tagadására használt anyag fogalma is elveszti jelentőségét. A materializmus teljes győzelmet arat, egyetlen és természetes szemléletté válik, és ezzel mint filozófia „megszűnik”, hogy mint tudományos szemlélet „fennmaradjon”, mert csak a tudományos szemléletnek a vallással és az idealizmussal szemben kialakult szükségszerű formája volt. Az a nézet, hogy az anyag világán kívül semmi sem létezik, általánossá és természetessé válik, és ezzel a „szellemmel” szembeállított „anyag” fogalma letűnik a színről.

Ez a tudományos szemlélet, írja Engels, az első görög filozófusoknál még magától értetődő volt. „De ama régi görögök közt és közöttünk a lényegében idealista világszemlélet több mint két évezrede telt el, és ezért a visszatérés a magától értetődőhöz is nehezebb.”³⁹ Hogy mennyire nehéz ez a visszatérés a magától értetődőhöz, azt Gondi kínlódása is mutatja.

Az *anyag fogalma*, miután létrejött és a materializmus fogalomrendszerének alapelemévé vált, viszonylag önálló fejlődésnek indul. Mint az ideológia minden eleme, az anyag fogalma is bizonyos fokig önállóság és elszakad eredeti feltételeitől, értelme olyan változásokon megy át, amelyek fejlődésének egyes szakaszaiban egyenesen felismerhetetlenné teszik. Nem pontosan erről van szó a mi mostani vitánkban? Az ismeretelméleti probléma előtérbe kerülésének következtében nem homályosult-e ténylegesen el az anyagfogalom alapvető tartalma olyannyira, hogy a marxista filozófia sok művelője egyenesen elutasítja azt?

Az anyag fogalmának fejlődése, elszakadása eredeti feltételeitől és értelmétől a materialista filozófiában két fő irányban történik.

1. Az átalakulás egyik fő iránya: amellett, hogy tulajdonképpen mindvégig, a materializmus minden nagy képviselőjénél, a valóságos világot, a mindenséget jelöli — az anyag fogalma felveszi a világ hipotétikus „ősanyagának”, „alapanyagának”, anyagi „szubsztanciájának” értelmét is. Miközben a materialisták az egyetlen, valóságos világot anyagnak nevezik és mindennek a természetes (anyagi) magyarázatát keresik, kutatni kezdik azt az „anyagot”, amelyből a valóságos világ minden jelensége feltételezhetően összetevődik. Keresik minden létező közös alapját, elvét, az „archét”, a szubsztanciát” és azt valami konkrét anyagban, a vízben, levegőben, tűzben stb., majd később a további elvonatkoztatás alapján, minőségileg indifferens oszthatatlan részecskékben vélik felfedezni. A minden létező alapját képező „szubsztancia” elképzelésének továbbélését tapasztalhatjuk a fizikusoknál, az „anyag szerkezetével” kapcsolatos fizikai kutatásoknál, vagy abban a megújuló törekvésben, hogy az anyagnak egy „természettudományos” fogalmát alakítsák ki. Ez a

nem pusztán a régi materializmus visszaállítására... Egyáltalán nem is filozófia ez már többé, hanem egyszerű világnézet, amelynek nem egy külön tudományok-tudományában, hanem a tényleges tudományokban kell beválnia és tevékenyen hatnia. A filozófia tehát itt „megszűnt”, azaz „túlhaladott is, fenntartott is”, túlhaladott formájában, fenntartott tényleges tartalmában.”

Engels: L. Feuerbach... (Marx—Engels Vál. műv. II. 396. o.): A marxi történelem-felfogás „a történelem terén éppúgy véget vet a filozófiának, mint ahogy a természet dialektikus felfogása minden természettudományt nemcsak feleslegessé, de lehetetlenné is tesz. A feladat mindenütt nem az többé, hogy kiki a fejében gondoljon ki összefüggéseket, hanem hogy azokat a tényekben fedjék fel. A természetből és a történelemből kiűzött filozófia számára így csak a tiszta gondolat birodalma marad meg, amennyiben megmarad: magának a gondolatfolyamatnak törvényeit kutató tan, a logika és a dialektika.”

³⁹ Engels: A természet dialektikája. 210. o.

szemlélet kísért az anyag és a tudat metafizikus szembeállításánál, amikor az anyagot „fizikai szubsztanciaként” állítják szembe a „nem-anyagi” tudattal.

A tudomány 2500 éves fejlődése kellett ahhoz, hogy fokozatosan világhossá váljék: az anyag világa nem egy meghatározott „anyagból”, fizikai „szubsztanciából” épül fel, az „anyag” nem más, mint maga a természet, amelynek végtelenül változatos és változó formái örökösen szülik egymást, átmennek egymásba. Az anyag fogalma, amely a „túlvilággal” szembenálló valóságos világ megjelölésére jött létre, megtisztul történelmileg elkerülhetetlen rátrakódásától. A tudomány jelenkori fejlődésével visszatérünk, a kiindulópont-hoz de jóval magasabb fokon.

A modern materializmusnak ezt a felismerését Engels, de különösen Lenin fogalmazta meg. A korábban uralkodó és a XVIII. sz. materializmusától örökölt természetfilozófiai nézetekkel szemben, Engels megállapította, hogy „az anyag, mint ilyen, merőben gondolati alkotás és absztrakció. Azáltal, hogy a dolgokat, mint testileg létezőket az anyag fogalma alá foglaljuk össze, figyelmen kívül hagyjuk minőségi különbségeiket. Tehát az anyag mint ilyen, mint ami a meghatározott, létező anyagoktól különböző, nem érzékileg létező. Mikor a természettudomány arra törekszik, hogy a minőségi különbségeket azonos legkisebb részecskékből való összetétel pusztán mennyiségi különbségeire vezesse vissza, ugyanezt teszi, mint amikor cseresznye, körte, alma helyett a gyümölcsöt mint olyant akarja látni...”⁴⁰ Lenin, akinek a fizika új felfedezéseire támaszkodó szubjektív idealizmussal szemben kellett megvédenie a materializmus alapjait, még pontosabban fogalmazta meg a dolgot. A radioaktivitás felfedezésének tényéből kiindulva, a machisták a materialisták „anyagának” „eltűnéséről” beszéltek. Lenin velük szemben aláhúzza, hogy ami eltűnt, az csupán az anyagnak olyan tulajdonságai, „amelyek korábban abszolútaknak, változatlanoknak, eredendőknek tetszettek (áthatolhatatlanság, tehetetlenség, tömeg stb.) s amelyekről most kiderül, hogy viszonylagosak, hogy csak az anyag bizonyos állapotainak a jellemzői... Holmi változatlan elemeknek, a „dolgok változatlan lényegének” stb. elismerése nem materializmus, hanem *metafizikus*, vagyis antidialektikus materializmus.”⁴¹ Az „anyag” fogalma, hangsúlyozza Lenin, csakis és kizárólag az objektív valóságot, a valóságos világot jelenti, amely az emberi tudattól függetlenül létezik, és amelynek érzékleteink csupán visszatükröződései.⁴² Ez a fogalom, amelyet „már réges-régen megalkottak”⁴³, a természetet, a mindenséget, az egész reálisan létező világot jelöli a marxizmus klasszikusainak munkájában.⁴⁴

2. Történelmi fejlődése során, az anyag fogalmának átalakulása egy másik fő irányban is végbemegy. Az anyag fogalma, amely eredetileg a képzeletbeli túlvilággal szembeállított valóságos világot jelöli, felveszi a szubjektummal szembenálló és a benne tükröződő objektumnak, az objektív valóságnak jelentését is. Másképp mondva: az anyag fogalma ismeretelméleti értelmet is kap, kifejlődik az anyag-fogalom ismeretelméleti tartalma. Ez a fejlődés azonban újabb torzulási lehetőségeket rejt magában, az anyag fogalmának további elszakadását eredeti feltételeitől. Az ismeretelméleti problémát egye-

⁴⁰ Engels: A természet dialektikája. 264. o.

⁴¹ Lenin: Művei 14. k. 269. o.

⁴² Uo. 127, 269, 270. o.

⁴³ Uo. 127. o.

⁴⁴ Lásd vitaindító cikkünket, 459—460. o.

materialisták túlfeszítik, a valóságos világot kettéosztják egy „anyagi” és egy „nem-anyagi” világra.

Amikor a materialisták csak az ún. anyagi világ valóságát ismerték el, szemben a „szellemi” világgal, nemcsak azt állították, hogy *egy* természet van. Szembeállították a valóságos világot a képzeletbeli világgal. A vallásos világról nemcsak azt mutatták ki, hogy nem létezik, hanem azt is, hogy csak az emberek képzeletében, a valóságos világ fantasztikus tükörképeként létezik. Fel kellett vetniük tehát a megismerés problémáját, annál is inkább, mert a vallásos-idealista nézetek védelmében egyes filozófusok már az ókorban megkísérelték kétségbe vonni érzeteink helyességét, objektív tartalmát, és ezen keresztül az érzéki, „anyagi” világ létezését.

Az agnosztikusokkal és a szubjektív idealistákkal szemben a materialistáknak két dolgot kellett aláhúzniuk: egyrészt azt, hogy érzeteink hűen tükrözik a valóságot, érzeteink útján képesek vagyunk helyesen megismerni a valóságos világot, érzeteink „egybeesnek” a világgal; másrészt, hogy a valóságos világ (az „anyag” világa) érzeteinktől függetlenül létezik, hogy érzeteink különböznek a valóságtól.

Engels az agnosztikusokkal szemben kiemeli a gondolkodás és a lét „azonosságát”, azt, hogy a valóságos világtól, a létről, az anyagról való képzeletünkben és fogalmainkban képesek vagyunk a valóság helyes tükörképét megalkotni.⁴⁵ Lenin a szubjektív idealistákkal, a machistákkal szemben (akik szerint a világ „elemei” az érzetek, a dolgok: „érzetkomplexumok”), kiemeli az érzet és az objektív valóság (az „anyag”) különbségét, ellentétét.

Mind Engelsnél, mind Leninnél és materialista elődeiknél, az ismeretelméleti probléma különböző oldalainak felvetése szükségképpen a valóságos világ (a „lét”, az „anyag”) és az ezt tükröző érzetek, gondolkodás összehasonlításával és szembeállításával jár együtt. Leninnél, akinek különösen a szociáldemokrata mozgalomban jelentkező szubjektív idealista tendenciákkal kellett filozófiai téren harcolnia, szükségképpen nagy súlyt kap a valóságos világ és az emberi tudat ellentétének, nem-azonosságának problémája. Ez a probléma foglalkoztatja alapvetően, és ebből az ismeretelméleti szempontból fogalmazza meg az anyaggal kapcsolatos híres tételeit. De ugyanakkor, mint már rámutattunk, megtisztítja az anyag fogalmát azoktól a ráakódásoktól, amelyek az „ősanyag” kereséséből adódnak.

A machisták azzal érveltek, hogy csak érzeteink valóságosak, az „anyag” fogalma fikció, és állításaikat a fizika új felfedezéseivel kísérelték meg alátámasztani (az anyag „eltűnik”). Velük szemben Lenin egyrészt kiemelte a materializmusnak azt a régi igazságát, hogy az érzet csupán a valóságos világ tükörképe, hogy az objektív valóság érzeteinken kívül, azoktól függetlenül létezik; és másrészt, elvetve a régi materialisták téves elképzeléseit, amelyek a valóságos világot (az „anyagot”) valamilyen egységes, fizikai tulajdonságokkal rendelkező „anyagból”, „szubsztanciából” állónak tekintették, aláhúzta, hogy az „anyag” fogalom tulajdonképpen nem mást jelent, mint a valódi világot, a maga egészében. *Ez a két vonal egyesül* Lenin „Materializmus és empiriokritizmus” c. munkájában, de az egész az ismeretelméleti problémák uralják. Ez az értelme Lenin híres megállapításainak. Megengedhetetlen, írja Lenin, az anyag fogalmát összetéveszteni az anyag ilyen vagy olyan szerkezetének tanával, ahogyan azt a machisták teszik szubjektív idealizmusuk „tudományos”

⁴⁵ Marx — Engels: Vál. műv. II. köt. 365—366. o.

igazolására. Megengedhetetlen összetéveszteni „az új anyagfajták (például az elektronok) új tulajdonságainak kérdését az ismeretelmélet régi kérdésével, tudásunk forrásainak, az objektív igazság létezésének stb. kérdésével.” Mach szerint a világ elemei az érzetek. De, teszi fel a kérdést Lenin, „vajon nem az objektív valóság tárul fel az ember szeme előtt, mikor vöröset lát, keményet tapint stb.? Mach összezavarja ezt a régi, réges-régi filozófiai kérdést. Ha nemmel felelünk rá, akkor Machhal egyetemben elkerülhetetlenül a szubjektívizmusnál és az agnoszticizmusnál. . . kötünk ki. Ha pedig igennel felelünk rá, akkor szükség van egy filozófiai fogalomra, hogy megjelöljük vele az objektív igazságot; s ezt a fogalmat már réges-régen megalkották, — ez a fogalom az anyag.”⁴⁶ A „fizikai” idealisták azzal érvelnek, hogy az anyag „eltűnik”. De, jegyzi meg Lenin, az „anyagot” nem lehet azonosítani az anyag egy meghatározott állapotával, „az anyag *egyetlen* tulajdonsága’, melynek elismerésével függ össze a filozófiai materializmus, az a tulajdonság, hogy *objektív valóság*, hogy tudatunkon kívül létezik.” „Ha a kérdést az egyetlen helyes, vagyis dialektikus materialista szempontból akarjuk feltenni, akkor azt kell kérdeznünk: az emberi tudaton kívül, mint objektív valóság léteznek-e az elektronok, az éter és a többi, vagy sem? Erre a kérdésre a természettudósoknak szintűgy habozás nélkül *igennel* kell majd felelniök és állandóan így is felelnek, mint ahogy habozás nélkül elismerik azt, hogy a természet már az ember és a szerves anyag megjelenése előtt is létezett. S ezzel a kérdés a materializmus javára dől el, mert az anyag fogalma, mint már mondtuk, ismeretelméletileg *csakis és kizárólag* az emberi tudattól függetlenül létező és a tudatban tükröződő objektív valóságot jelenti.”⁴⁷

Ez a pontos értelme az anyagfogalom lenini meghatározásának. Tagadhatatlanul ráépül a materializmus már rég használt anyagfogalmára (az „anyag” fogalma a valóságos világ megjelölésére szolgál, szemben a képzeletbeli szellemi világgal), miközben elveti a metafizikus materializmusnak azt a törekvését, hogy keresse a világnak valamilyen „alapanyagát”, „szubsztanciáját”, hogy az „anyagot” valamiféle „abszolút, változatlan, eredendő tulajdonságokhoz” kösse. Ugyanakkor Lenin kifejti az anyagfogalom ismeretelméleti tartalmát is (a körülmények folytán ez kerül előtérbe nála), amely a régi materializmusnak is egyik alapvető vonása volt. Az anyag fogalma a valóságos világot jelöli, ez az, ami az ember érzeteiben, tudatában tükröződik, ez a valóságos világ objektíven, az emberi tudattól függetlenül létezik és nem azonosítható saját tükrképével.

Az újabb torzulást az anyagfogalom értelmezésében éppen az a tény eredményezte, hogy korunkban a materializmus és az idealizmus harca alapvetően az ismeretelmélet területére tevődött át. Miközben még nem is küzdötték le teljesen a metafizikus materializmus tévedéseit (az „anyag” a valóságos világ változatlan „fizikai” „szubsztanciája”) — újabb ponton távolodtak el az anyagfogalom értelmétől. A fogalom önmozgása tovább folytatódik. Ha már egyszer az „anyag” fogalmával a tudattal szembeállított objektív valóságot jelöljük, a metafizikus gondolkodás segítségével újból elveszítjük a fonalat. Elfelejtjük, hogy az „anyag” (a valóságos világ) és a tudat (annak tükröződése az ember agyában) csak az ismeretelméleti probléma keretében kerül szembe egymással. A tudattal szembeállított „anyag” fogalmát elszakítjuk feltételei-

⁴⁶ Lenin Művei. 14. k. 127. o.

⁴⁷ Uo. 269—270. o.

től, önállósítjuk, abszolutizáljuk, „ontológiai” síkon kezdjük használni. Kijelentjük, hogy az anyag mindaz, ami nem tudat, hogy a tudat nem tartozik az anyag szférájához, hogy tehát a világon meg kell különböztetnünk a dolgok két „elvileg” különböző sorát stb. És ha már itt tartunk, mégiscsak igazolni kell ezen az „ontológiai” síkon a világ kettősségét, a tudat „nem-anyagi” voltát; ezt viszont csak úgy lehet, ha az „anyag” fogalmát eltorzítjuk, „fizikai” értelmet adunk neki stb., stb. Hajmeresztő spekulációk születnek az „anyagi” idegműködés és a „nem-anyagi” tudati működés, az „anyagi” szó és a „nem-anyagi” gondolat „elvi” különbségéről, arról, hogy lehet-e mindent, ami a tudattól függetlenül létezik, így például az anyag tulajdonságait az anyag kategóriájába sorolni stb., stb.⁴⁸ Megy, megy a dolog a maga útján, jó messze kerülünk a fogalom eredeti értelmétől — míg azután a gyakorlat szükségletei félbeszakítják a fogalom önmozgását és rákényszerítik arra, hogy a valóságos viszonyokat realisabban tükrözze.

Végeredményben, mi a tartalma az „anyag” fogalmának? Az „anyag” fogalma a vallásos-idealista szemlélet és a tudományos-materialista világnézet harcának a terméke, a valóságos világ megjelölésére szolgál, szemben a képzeletbeli „szellemi” világgal. Az „anyag” fogalma az idealizmussal folytatott küzdelmekben ismeretelméleti tartalmat is kap, a szubjektumban tükröződő és attól különböző objektív valóság megjelölésére szolgál.⁴⁹

*

Mit jelent az, hogy a tudat: anyagi jelenség?

Ha az anyag fogalma a valóságos világ megjelölésére szolgál, az „anyagi” jelző minden ténylegesen létezőt megillet. Ontológiai vonatkozásban, *minden létező*: „anyagi” természetű, vagyis nem „szellemi”, nem „túlvilági”, hanem a valóságos, egyetlen világ jelensége, folyamata. Minden: „anyagi” — nincs a világon semmi, ami „nem-anyagi” volna. Ontológiai vonatkozásban *a tudat is „anyagi”, azaz valóságosan létezik. Semmi mást* nem jelent az a megállapítás, hogy a tudat — amely ismeretelméleti vonatkozásban szembenáll az „anyagi” (valóságos) világgal — maga is „anyagi” jelenség, az „anyagi” (valóságos) világ jelensége.

Azok akik az ismeretelméleti probléma miatt tagadják ezt a „magától értetődő” igazságot, szükségképpen spekulatív jellegű érvekhez folyamodnak. Mindenáron be kell „bizonyítaniok” *ontológiai vonatkozásban* a tudat „nem-anyagi” voltát. Ezt szolgálja, mint láttuk, az „anyag” fogalmának deformálása.

⁴⁸ Vö. ez utóbbihoz Vogel: Az anyag és annak tulajdonságai. Deutsche Zeitschrift für Phil. 1960. 1–2. sz.

⁴⁹ Ezért nincs teljesen igaza Molnár László elvtársnak, aki „A marxista–leninista filozófia tárgyának és jellegének néhány kérdéséről” írt cikkében (M. Fil. Sz. 1961. 4. sz.) azt állítja, hogy dialektikus materializmus csak az anyag és a tudat viszonya szempontjából vizsgálja a jelenségeket. Ha nem hangsúlyozzuk az anyag–tudat ellentétét ontológiai vonatkozásban is, írja, eltérünk a dialektikus materializmus kiindulópontjától, amely az anyag–tudat viszonya szempontjából vizsgálja a jelenségeket. A valóságban ez csupán a dialektikus materializmus ismeretelméleti kiindulópontja. A marxista filozófia másik kiindulópontja (amely természetesen összefügg az előbbivel): a világ anyagiságának tételezése, annak felismerése, hogy csak egy természet van stb., stb.

Ugyanez a célja annak az érvelésnek, amely az anyag és mozgása, az anyag és tulajdonságai szembeállításával szeretné igazolni a tudat kirekesztését az „anyag” (vagyis a valóság) szférájából. Meg kell különböztetni, mondják a metafizikus szembeállítás hívei, azt „ami” mozog, a „dolgot”, annak mozgásától. A mozgás is valóságos, objektíven létezik — mégsem „anyag”. A gondolkodás: az anyag mozgása, de nem „anyag”. A mozgás, a gondolkodás csupán a tulajdonsága az anyagnak. A gondolkodás nem az anyagnak, hanem csupán a mozgásnak egyik formája stb., stb.

Ezek az érvek ismételten arra utalnak, hogy szerzőik elfelejtik, hogy az „anyag” fogalma nem egy „szubsztancia”, hanem egyszerűen a valóságos világ megjelölésére szolgál, hogy tehát a természet minden folyamata, minden mozgása, a különböző jelenségek minden tulajdonsága anyagi, vagyis a valóságos világ valóságos jelensége. De a klasszikus metafizikus felfogás hatásának továbbélése abban is megmutatkozik ahogyan ezek az érvek elszakítják egymástól azt „ami” mozog annak mozgásától. A mozgás és a mozgó valami szétválasztása csak a megismerés során, mesterségesen, elvonatkoztatás útján lehetséges. Vajon a „dolog” a maga valóságában nem „folyamat”? A „dolog” lényege nem éppen mozgásában, változásában, fejlődésében adott? A mozgás nem az anyag „létezési módja”?

A tudat „eredetének” és „mibenlétének”, a gondolkodási folyamatnak és a gondolkodás „eredményének” metafizikus szembeállítása is tekintélyes helyet kap Gondi érvelésében. A tudat csupán eredetére nézve mondható „anyaginak”, „mibenlétére”, természetére nézve azonban „nem-anyagi” — olvashatjuk cikkében. Azok, akik a tudatot anyagnak tartják, összekeverik a tudat eredetének és „mibenlétének” kérdését. Gondi Engelsre hivatkozik, azt állítja, hogy „Engels a tudattal kapcsolatban két kérdést különböztet meg: „... *mi*... a tudat... és honnan származik...”⁵⁰ és hogy a marxista válasz az elsöre az, hogy a tudat mibenlétére „nem-anyagi”, a másodikra pedig, hogy származására nézve „anyagi”. Sajnos Engels a valóságban mást mond. Dühring általános világsemitikáját bírálva (amely tulajdonképpen a hegeli idealista logika plagizálása: Dühring „a valóságos világot a gondolatból, a valahol a világ teremtése előtt, öröktől fogva fennálló sémákból, képletekből és kategóriákból konstruálja meg”), Engels megjegyzi: „Így van az, ha valaki, a tudatot’, a „gondolkodást’ teljesen naturalisztikusan valami megadottnak, a léttel, a természettel eleve szembenállónak tekinti. Akkor felettébb különösnek kell találnia azt is, hogy tudat és természet, gondolkodás és lét, gondolkodási törvények és természettörvények olyannyira összehangzanak. De ha ezután azt kérdezzük, mi hát a gondolkodás és a tudat, és honnan származnak, azt találjuk, hogy az emberi agy termékei, s hogy maga az ember a természetnek egy terméke, amely környezetében és környezetével együtt fejlődött; amikor is aztán magától értetődik, hogy az emberi agy termékei, amelyek végső fokon maguk is a természet termékei, a többi természeti összefüggésnek nem ellentmondanak, hanem megfelelnek.”⁵¹ Mint látjuk, Engelsnek nem is jut eszébe szembeállítani a tudat eredetét és mibenlétét — ellenkezőleg: *egy* választ ad a két kérdésre: azt, hogy a tudat az emberi agy terméke, hogy maga az ember is a természetnek a terméke, hogy tehát az emberi agy termékei végső fokon

⁵⁰ Gondi: i. m. 240. o.

⁵¹ Engels: Anti-Dühring. Szikra 1960. 36—37. o.

maguk is a természet termékei.⁵² És ez érthető: valaminek a lényege éppen kifejlődésében, történetében tárul fel — ez a dialektikus materializmus egyik alapvető felismerése.

De hát Gondi csak mondja a magáét. „Az anyag és a tudat egysége — írja — ... azt jelenti, hogy a tudat az anyagból lett”, de semmiképpen sem azt, hogy a tudat maga is (ontológiai vonatkozásban) anyagi lenne. És ahogyan a tudat eredetét, mint anyagit, nem szabad azonosítani mibenlétével, amely „nem-anyagi”, ugyanúgy nem szabad összetéveszteni a gondolkodást, mint folyamatot, a gondolattal, mint eszmei „eredménnyel”. Az első „anyagi” folyamat, a második már „nem-anyagi” eredmény. „A tudat csak szellemi képmás, érzéki, eszmei *eredmény*, ismeret, tudás, és így a tudatnak csak ismeretelméleti léte van” — olvashatjuk Gondinál.⁵³

Arról nem is beszélve, mennyire antidialektikus ez az okoskodás (létezik-e gondolat, következtetés a gondolkodási folyamaton kívül? lehetséges-e az, hogy valami csak eredmény, csak okozat legyen? igaz-e, hogy a pszichikumnak csak tükröző funkciója van? nem vesz-e részt a tudat az egyetemes kölcsönhatásban, nemcsak mint determinált, hanem mint determináló? ha a tudat, mint ismeret *létezik*, mint jelentsen az, hogy „lételméleti” szempontból nincs léte?) — egy alapvető kérdést kell szembeszegeznünk ezekkel az elképzelésekkel: *hogyan és hol történik az ugrás az „anyagi” világból az állítólagos „nem-anyagiba”?* Ha már egyszer arra vállalkoztunk, hogy az emberi agy működését „anyaginak”, a tudatot, mint „eszmei eredményt”, „nem-anyaginak” minősítsük, nem szabad megkerülnünk ezt az alapvető kérdést. De hát Gondi csak állít és nem kísérli meg a tényleges bizonyítást. Nagy erővel és ismételten beszél az anyag és a tudat „elvi különbségéről”, de erről kiderül, hogy ez nem más mint ismeretelméleti vonatkozásban fennálló ellentétük, a tárgy és a kép ellentéte.⁵⁴ De miben áll ez az elvi különbség *ontológiai* vonatkozásban? — hiszen erről folyik a vita! Azt mondja Gondi, hogy „elvi különbség” van a víztükörben jelentkező „fizikai” (anyagi) kép és az emberi agyban jelentkező „eszmei” (nem-anyagi) kép között. Pavlovra való tekintettel ezt az elvi különbséget már nem húzza meg az állati és az emberi visszatükrözés között⁵⁵ — de továbbra is megmarad a kérdés: hol és hogyan történik az átmenet az „anyagi” tükrözésről a „nem-anyagi” tükrözésre? az „anyagi” világból a „nem-anyagiba”? Miben áll a sokat emlegetett „elvi különbség”? Hogyan jöhet létre „az anyag reális ellentéte” és mit jelentsen ez? Vagy talán egyet kellene értenünk azzal a vitában elhangzott „dialektikus” okoskodással, miszerint „elképzeltető”, hogy az anyag önmaga ellentétébe csap át? Vagy azzal a fantasztikus állítással, hogy ha a fizikusok felfedezték azt, amit (igen rossz terminológiával) „antianyagnak” neveznek, miért ne tartozna a tudat is az „antianyag” szférájába?

Úgy látszik, hogy az anyag (a természet) fejlődésének van egy olyan pontja, amelyen az anyag „eltűnik”⁵⁶; ahol az anyag elvész, semmivé, „nem-

⁵² Vagy talán azt állítaná Gondi, hogy a természet „terméke” — nem-anyagi, hogy tehát az ember sem anyagi létező? — de ilyen alapon semmi sem az, hiszen minden: a természetnek „terméke”.

⁵³ Uo. 236, 242—3. o.

⁵⁴ Vö. Gondi, 234. o.: „Az anyag és a tudat alapvető különbsége elvi, az anyag tárgyi realitás, a tudat szubjektív szellemi képmás.”

⁵⁵ Vö. uo. 242. o.

⁵⁶ Joggal írja V. M. Arhipov: „A pszichikum anyagiságáról és a pszichológia tárgyáról” c. cikkében: „Az anyag fejlődése abban áll, hogy az anyagmozgás egyes formái

anyagivá” válik, hogy azután a „nem-anyagi” csodálatos módon ismét „anyagi erővé” váljon. „Nem szülhet a semmi semmit” — írta 2000 esztendővel ezelőtt Lucrétius, de hát ő is, Lomonoszov és Lavoisier is, az anyag és a mozgás megmaradása törvényének felfedezői nem a „régiek” köréhez tartozik?

Hogy mennyire zsákutcába vezet az anyag és a tudat metafizikus szembeállítás, azt mutatja az a tény is, hogy sok szerző emiatt kénytelen lényegében elvetni még azt az alapvető tudományos, materialista megállapítást is, hogy *a tudat az agy működése*. Mivel kiindulópontjuk az, hogy a tudat semmilyen vonatkozásban sem lehet „anyagi”, arra kényszerülnek, hogy a tudatot megkülönböztessék az agy működésétől. A tudat elválaszthatatlan az idegfiziológiai folyamatoktól, de elválaszthatatlanságát úgy kell érteni, hogy a tudat nem azonos ezzel a folyamattal. A magasabb idegműködés csupán „anyagi alapja” a „nem-anyagi” tudatnak stb. „Az agy és idegrendszer fiziológiai, anyagi tevékenysége” csupán létrehozója, alapja az ettől különböző és ennek „erednyényét” képező „nem-anyagi” pszichikainak, eszmeinek. A tudat „fiziológiai alapját”, „beemelni” a tudatba, „a tudat szervét a tudat egyik oldalává” vonatkozásává tenni” — vulgármaterializmus, olvashatjuk Gondinál.⁵⁷ Nem világos-e, mennyire kísért itt a „nem-anyagi”, még az agy működésétől is különböző „lélek” „őseredeti badarsága”?⁵⁸

Ez a dialektikus materializmus hívei között szívósan továbbélő szemlélet nehezíti mindmáig a többi között a materialista pszichológia fejlődését is. Ez a szemlélet kétségtelenül nagy szerepet játszott abban, hogy — a szovjet pszichológusok megállapítása szerint — egészen az utóbbi esztendőig nagyon elhanyagolták a Szovjetunióban a magasabb pszichikai folyamatok fiziológiai mechanizmusainak tanulmányozását. Minden bizonnyal ez járult hozzá ahhoz „a jelentős elszakadáshoz, amely a magasabb idegműködés törvényszerűségeinek fiziológiai tanulmányozása és a pszichikai folyamatok pszichológiai kutatásai között még fennáll”. Ez a szemlélet táplálja azokat a kísérleteket is, „amelyek a konkrét pszichikai folyamatok fiziológiai mechanizmusainak alapos tanulmányozását tisztán hipotétikus megfontolásokkal próbálják helyettesíteni.”⁵⁹ Ez a szemlélet eredményezte a pavlovi örökség háttérbe szorítását, Pavlov olyan nagy jelentőségű eszméinek vulgármaterialistává való megbélyegzését, amelyek programként tüzték ki „a pszichológia és a fiziológia, a szubjektív és az objektív természetes és elkerülhetetlen közeledését és végül összeolvadását.”

átmennek más mozgásformákba. Ha a pszichikum nem-anyagi, akkor el kell ismerni, hogy fejlődésének egyik lépcsőfokán az anyag kezdi elveszteni logsajátabb sajátosságát: érzéki-ségét, térbeliségét, kezdi elveszíteni saját létét, az anyag kezd eltűnni!” (Szovjetszkaja Pedagogika 1954. 7. sz.)

⁵⁷ Gondi, 242—243. o.

⁵⁸ Vö. pl. az Alapvető Hittan 34. oldalával: „Hogy szellemi tevékenységünket az idegpályákon és az agyban fizikai és biokémiai folyamatok kísérik, az tagadhatatlan tény. A test és a lélek szoros összetartozása miatt jelen életünkben nem is történhetik lelki működés a test közreműködése nélkül . . . Az agy, a lélek eszköze. Tökéletesebb eszköz, tökéletesebb teljesítményt tesz lehetővé. Elromlott eszközzel csak rosszul vagy sehogy sem lehet dolgozni.”

⁵⁹ Lásd A. A. Szmirmov: A pszichológia feladatai az SZKP XXI. kongresszusa határozatainak tükrében. Előadói beszéd a Pszichológusok Társaságának I. kongresszusán. 1959. jún. 29. Voproszi Pszichologii. 1959. 5. sz.

Hát ténylegesen, mi más a tudat, mint az agy működése?⁶⁰ Mi más, mint az emberi agy sajátos működése? A tudat nem egyszerű, hanem bonyolult idegműködés, olyan magasabb idegműködés, amelynek az a sajátossága, hogy másodlagos jelzésekkel, szavakkal működik, amely a külső valóság tükrözését új formában, fogalmak, ítéletek, következtetések formájában valószínűsíti meg és ezzel biztosítja az emberi szervezet legmagasabbfokú alkalmazkodását. A magasabbrendű állatok idegrendszere és ennek működése a természeti környezet hatására, a szervezet és a környezet kölcsönhatásának folyamatában jött létre. Az ember bonyolultabb, minőségileg magasabbrendű idegműködésének sajátosságai már alapvetően a társadalmi környezet, a társadalmi fejlődés, az ember munkatevékenységének hatására jöttek létre, ezek hatására fejlődnek tovább.⁶¹

Így fogja fel a tudatot a materialista pszichológia, amelyet sajnos csak zavarnak egyesek „filozófikus” elmefuttatásai. Előrejuthatnánk-e például a kozmikus repülés feltételeinek kiderítésében, ha a tudatot holmi titokzatos „nem-anyagi” létezőnek tekintenénk, amely az „anyagi” aggyal kapcsolatban van ugyan, de attól végül is, mint „nem-anyagi” valami elkülönül? Világos hogy nem. Azoknak a szovjet tudósoknak, akik a huzamosabb ürrepülés, a tartós súlytalansági állapot kihatását tanulmányozzák, mellőzniük kell az ilyen spekulációt és az ember tudati tevékenységét a maga objektív valóságában, mint idegtevékenységet kell vizsgálniuk.⁶²

Pavlov és tanítványainak egész munkássága éppen azt tárja fel, hogy a pszichikai működés nem más mint az idegrendszer működése, hogy az egész pszichikai működés (az érzékeléstől a gondolkodásig és a cselekvés kiváltásáig, az analízis és a szintézis, a következtetés, az emlékezés, az akarat stb.) — magasabb idegműködés. A pszichikai működés „eredményeit” az idegrendszer, a nagyagy „tárolja” és ezeket „bekapcsolja” a további működésbe meghatározott reflexkapcsolatok, idegi kapcsolatok útján. A tudat valóban az agy „funkciója”, „tulajdonsága”, „állapota” — és ilyen értelemben az anyag egyik „tulajdonsága”.⁶³ A tudat: idegműködés, s mint ilyen mondhatjuk róla, hogy

⁶⁰ Egyeseket azért is zavar az a megfogalmazás, hogy a tudat: anyagi jelenség, mert azt hiszik, hogy akkor a tudatot valami, az agy működésétől különálló, annak eredményeként létrejövő „külön” anyagi létezőnek kellene tekinteni. De ez persze csak annak az elképzelésnek a visszajáráfordítása, amelynek ők maguk foglyai, és amely szerint a tudat egy, az agy működésével összefüggő, de attól mégis különböző, különvált „nem-anyagi” jelenség. Ez utóbbi képzet viszont a hagyományos külön „szubsztanciát” képviselő „lélek” fogalmának a maradványa. A valóságban: a tudat, mint minden a világon anyagi, vagyis „evilági” jelenség, konkrétan pedig nem más, mint az emberi agy sajátos működése.

⁶¹ Vö. Pavlov összes művei, III. köt. 2. könyv. Akad. kiadó 1956. 136—137. o. A második jelzőrendszerrel, a beszéddel, írja Pavlov, „megvalósul az idegműködés új elve: az előző rendszer számtalan jelzéseinek elvonatkoztatása és ugyanakkor általánosítása... Ez az elv korlátlan tájékozódást biztosít a környező világban, és létrehozza az ember legmagasabbfokú alkalmazkodását — a tudományt.”

⁶² Tyitov őrnagy repülése után Alekszejev professzor, a felsőbb idegműködés egyik legismertebb szovjet kutatója elmondta, hogy a kísérletnek választ kellett adnia arra a kérdésre: „milyen lesz a tartós utazás viszonyai között a szív működés, a vér eloszlása a különböző szervekben? Vajon nem lesz-e fennakadás az agy vérellátásában? A legfontosabb kérdés azonban az volt: vajon megfelelően látja-e el munkáját a nagyagy, kielégítő lesz-e az ember egész idegtevékenységének, mozgulatainak összehangolása?” (Népszabadság, 1961. aug. 11.)

⁶³ Ezzel kapcsolatban úgy tűnik, hogy Lenin egy helyen nem fogalmazza meg egészen pontosan a problémát. A materialisták igazi felfogása, olvashatjuk „Materializmus

az „anyagmozgás” egyik formája (vagyis: „természeti folyamat”). Ez a már jól körülírható anyagi (természeti) jelenség objektív módszerekkel tanulmányozható és kutatásában egyre inkább támaszkodnak a modern tudomány olyan vívmányaira mint a hírközlés elmélete, a biokémia stb. A kibernetikai gépek segítségével a tudati működés messzemenően modellezhetővé válik. Az élő anyag tulajdonságainak jobb megismerése is segítséget nyújt a tudatműködés mechanizmusainak felderítésében.⁶⁴ Mindez roppant módon kiszélesíti és megtermékenyíti a tudattal kapcsolatos kutatómunkát.

A tudatot (a magasabb idegműködés sajátos formáját) valóban úgy kell felfognunk mint „az anyag belső állapotát”⁶⁵, vagyis a természet egyik „állapotát”, ugyanúgy, ahogyan például olyan, a „mindennapi” tapasztalat számára annyira szokatlan jelenségek, mint az elektromágneses vagy a gravitációs mező szintén az „anyag” (a természet) meghatározott állapotait képviselik.⁶⁶ Ugyanúgy, ahogyan az, amit „emberi társadalomnak” nevezünk, szintén az „anyag” egyik meghatározott „állapota” stb.

A vulgármaterialisták nem abban hibáznak, hogy a tudatot „anyaginak”, az „anyag” állapotának” tekintik, hanem abban, hogy a tudat „anyagiságát” vulgárisan, durván, leegyszerűsítve fogják fel. A régi materialisták a tudatot többnyire „fizikai” létezőnek hitték, felfogásukban tulajdonképpen az ősi, durva, naiv materialista lélekelképzelés élt tovább. A mai vulgáris magyarázatok többnyire abban nyilvánulnak meg, hogy a pszichikumot pusztán idegfiziológiai oldalról tanulmányozzák és elhanyagolják ennek a fiziológiai folyamatnak a specifikumát, gnoszeológiai és társadalmi vonatkozását.

A dolgot úgy szoktuk kifejezni, hogy a tudat „nem redukálható” az idegfiziológiai folyamatra. De ez a terminus félreérthető. Sokan úgy értik, hogy a tudat „nem azonosítható” az idegfolyamattal. Holott nem erről van szó. A tudat nem szűkíthető le az egyszerű idegfiziológiai folyamatra — ez az, amit egyes kutatók nem értenek. A tudatot, mint a magasabb idegműködés új elvét, csak saját feltételeivel együtt érthetjük meg. Az idegműködés e magasabb elve minőségileg új „állapotot” jelent, új „mozgásformát”, a visszatükrözés

és empiriokriticizmus” c. művében, „nem azt tanítja, hogy az érzetet az anyag mozgásából kell levezetni vagy az anyag mozgására kell redukálni, hanem azt, hogy az érzet a mozgásban levő anyag egyik tulajdonsága.” (38. o.) Ez nem szerencsés megfogalmazása a dolognak, hiszen minek lenne a mozgása a tudat, ha nem az „anyagnak”, mi lenne, ha nem az agynak a működése? Lenin minden bizonnyal a *vulgármaterializmus miatt* fogalmazta meg így a problémát (erre utalnak az idézetet követő sorok). Az ellen a „kép” ellen fogalmaz így Lenin, amely szerint „az agy éppúgy választja ki a gondolatot, mint ahogy a máj kiválasztja az epét”. A vulgármaterialista felfogásban a tudat valami külön „fizikai” anyag, amelyet az agy termel ki, amely tehát különvált az agytól, amely durván értelmezett, „fizikai” terméke, váladéka az agynak. Ez hamis, vulgáris felfogás, ezt veti el Lenin.

⁶⁴ Szovjet, amerikai és francia tudósok nemrég felderítették, hogy a DNS (deoxiribonukleinsav), amely az élő sejt egyik alapvető összetevője, ferroelektromos és antiferromagnetikus tulajdonságokkal rendelkezik, olyan tulajdonságokkal, amelyek nagyon hasonlítanak a félvezetőkéhez. Olyan feltevések születtek, hogy a DNS szálak pontosan úgy viselkednek, mint a mágneses szálak, szalagok. Szemjonov akadémikus felvetette, hogy az emlékezés mechanizmusa hasonlíthat az elektronikus memóriák mechanizmusához, stb. (H. Cuny: Az élő szervezet és az elektronikus gépek analógiája. France Nouvelle, 1960. szept.; L. Barnier: Az ember „lelke” egy fantasztikus elektronikus áramkör? L’Humanité. 1960. máj. 24.)

⁶⁵ Vö. Lenin Művei, 14. k. 80. o. Lenin ezt a formulát helyeslően Plehanovtól veszi át.

⁶⁶ Vö. uo. 269. o. Lenin az anyag különböző formáiról úgy ír, mint az anyag meghatározott „állapotairól”.

minőségileg új formáját, amely a társadalmi munka hatására jött létre. A magasabb idegműködés új elve nem vezethető vissza és nem szűkíthető le az egyszerű fiziológiai alpműködésre — ugyanúgy, ahogyan a biológiai folyamat sem redukálható az egyszerű kémiai folyamatra. Ha úgy tetszik, a biológiai folyamat: bonyolult kémiai folyamat; a tudat: bonyolult idegfiziológiai folyamat. A magasabb mozgásforma az alacsonyabból jön létre, de nem redukálható az utóbbira, meg vannak a maga sajátos mozgási törvényei.

A tudat (a magasabb idegműködés sajátos emberi formája) komplex jelenség, amelynek idegfiziológiai mechanizmusát éppúgy kell tanulmányozni, mint társadalmi meghatározottságát, tükröző és cselekvést kiváltó funkcióját. Tanulmányozni kell a tudatot mint visszatükrözési folyamatot, mint logikai, dialektikai folyamatot stb. A tudat, mint a magasabb idegműködés sajátos, komplex formája, viszonylagos önállósággal, önmozgással rendelkezik, mint minden valóságos létező. Ez az önmozgás megmutatkozik a logikai folyamat törvényeiben, a fogalmak önmozgásában, deformálódásában, az ideológikus tükrözés sajátosságaiban, de a tudat aktivitásában, objektív szerepében is. A tudatnak ez a viszonylagos önállósága nagy mértékben kiszélesedik az írás megjelenésével, tehát a fogalmi tükrözés eredményeinek agyon kívüli rögzítésének lehetőségével.

Ha a tudatot elszakították (és még ma is sokszor elszakítják) tényleges feltételeitől és magától az agytól, ennek egyik fontos oka a tudat megismerésének nehézségeiben keresendő. A pszichikai működés mechanizmusa tulajdonképpen még ma is sok tekintetben ismeretlen előttünk. Egészen a legutóbbi időkig az ember ezt a működést csak külsődleges megnyilvánulásaiban tudta megfigyelni. Meg tudta figyelni a hangos és leírt gondolkodást (a beszédet, az írást), az ember magatartását, viselkedését, az önmegfigyeléssel elérhető folyamatokat, a kóros elváltozásokat. A pszichikus működést mint idegfiziológiai működést csak nemrég kezdtük megközelíteni. A pszichikus működés (mint sajátos idegműködés) megismerése is a jelenségtől a mind mélyebb lényeg felé haladva történik. Ma még nagyrészt a felületi jelenségeknél tartunk, a külső megnyilvánulásokat elemezzük. Kitapintjuk a pszichikum alpműködését, a gondolkodás alpműveleteit. A tudomány kezdetein feltételezik, hogy a gondolkodás nem egy külön „lélek” működése, ezt a lelket anyagnak tartják, behelyezik a testbe, végül felfedezik, hogy a „lélek” nem más, mint az agy működése. Közben tanulmányozni kezdik a gondolkodást, a megismerést anélkül, hogy még tisztázni tudták volna, hogy minek is a működése. Majd megindul a magatartás, a viselkedés, a pszichikai működés szélesebb tanulmányozása stb. A logika, az ismeretelmélet, a pszichológia, az idegfiziológia története mind megannyi megközelítést jelent annak a sokoldalú, de egységes jelenségnek, amit pszichikumnak nevezünk, és el kell jutniuk az „összeolvadáshoz”, amiről Pavlov írt.

Ezért különös jelentősége van annak, hogy — leküzdvé a téves filozófiai meggondolásokból eredő akadályokat — a különböző tudományágak szoros együttműködésben és objektív módszerekkel folytassák a tudatnak mint objektív jelenségnek tanulmányozását. A pszichológia fejlődése alapvetően megköveteli a pszichikai tevékenység fiziológiai mechanizmusainak elmélyült tanulmányozását. De, mint erre a szovjet pszichológusok legújabban rámutattak, nemcsak a pszichológia és a fiziológia együttműködésére van szükség. „A pszichológia eredményes fejlődése megköveteli, hogy komoly figyelmet fordítsunk számos olyan új problémára, melyet a tudomány és a technika

ragyogó eredményei vetettek fel. Ilyenek például azok a pszichológiai kérdések, amelyek a számoló- és fordítógépek megalkotásával, a termelés komplex gépesítésére és automatizálására szolgáló bonyolult berendezések szerkezetével kapcsolatban merülnek fel. Helyesen mutatnak rá ennek a területnek szakemberei arra, hogy ha azoknak a törvényeknek feltárásához, melyeknek ismerete feltétlenül szükséges volt ahhoz, hogy a kézi munkát felcseréljük a gépi munkával, természetes volt az élettelen természet tanulmányozása, akkor a vezérlő gépek létrehozásához az élő természet felé, elsősorban az ember felé kell fordulnia, a szellemi munka tanulmányozása felé, amely megoldja az irányítás legbonyolultabb feladatait is.” A pszichológia fejlődése megköveteli azt is, hogy a kibernetika mellett, elmélyítsék a kapcsolatokat olyan tudományágakkal is, mint a matematikai logika vagy a pszicholingvisztika. Új, objektív kutatási módszereket kell kidolgozni, a legújabb technikát, matematikai, klinikai módszereket kell alkalmazni, fel kell számolni a kutatások leíró jellegét stb.⁶⁷

*

Az anyag és a tudat viszonyának nagy filozófiai kérdése, amely annyira foglalkoztatta az utóbbi évezredekben az ember gondolkodását, éppen korunkban oldódik meg véglegesen. Megszűnnek azok a társadalmi ellentmondások, amelyek az „anyag” és a „szellem” szembeállításában tükröződtek. A tudomány és az annak eredményeit általánosító materialista világnézet feltárja az emberi tudat tényleges természetét. Világossá válik, hogy a tudat nem egy titokzatos természetfeletti világ származéka, hanem az egyedül reálisan létező természet terméke, jelensége. A tudat maga is „természeti” jelenség, mint minden a világon, és mint minden reálisan létező teljes mértékben megismerhető az ember számára.

Afelé haladunk, hogy ezen a területen is véget vessünk a „filozófikus” spekulációnak és végre itt is teljesen szabaddá tegyük az utat a tudományos kutatás számára. Ezt követeli sürgetően a társadalom fejlődése, a gazdasági folyamat irányításának szükségletei, ugyanúgy mint a materialista pszichológia további fejlődése és az idealista, vallásos világnézet elleni harc. Le kell végleg küzdenünk az évezredek hagyományos szemlélet maradványait. Ehhez azonban nem szabad megkerülni a tényleges kérdéseket, hanem bátran szembe kell velük nézni.

Sipos János

⁶⁷ A. A. Szmirnov, id. cikk.